

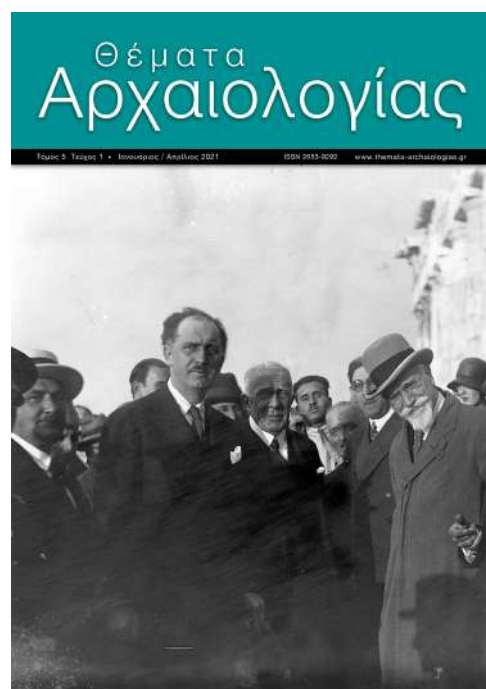
Σκίλλη και Γοργώ.

Από την κοινή (;) ιστορία δύο «μαγικών» συμβόλων

Συγγραφέας: Χριστίνα Παπαδάκη

Ηλεκτρονική διεύθυνση άρθρου (Url): <https://www.themata-archaiologias.gr/wp-content/uploads/2021/10/squill-gorgo-2021-5-1-52-75.pdf>

© Περιοδικό Θέματα Αρχαιολογίας, τόμος 5, τεύχος 1, Ιανουάριος/Απρίλιος 2021, σ. 52-75

Τα **Θέματα Αρχαιολογίας** είναι ένα μη κερδοσκοπικό περιοδικό που έχει ως αποκλειστικό σκοπό να συμβάλει στην έγκυρη και επιστημονικώς αποδεκτή διάδοση και οικειοποίηση του τρόπου σκέψης και των κατακτήσεων της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Αυτό το άρθρο χορηγείται με άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές

Squill and Gorgo

From the "common" history of two magical symbols

Abstract at the end of the article

Σκίλλη και Γοργώ

Από την κοινή (;) ιστορία δύο «μαγικών» συμβόλων

Στη μάνα μου
και στον γιατρό μου,
καθηγητή Ιωάννη Μουζά,
με θερμές ευχαριστίες

Χριστίνα Παπαδάκη

Αρχαιολόγος
Μεταδιδακτορική ερευνήτρια
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών

Μια κλασική θεώρηση¹ θέλει τους μύθους να μην είναι «παραμύθια» στα οποία κρύβεται η αλήθεια, αλλά αλήθεια που εκφράζεται σε «πρωτόγονη» μορφή.² Στο πλαίσιο αυτό, ...δεν υπάρχει παραμύθι, που να μην περιέχει στοιχεία τα οποία να προσπαθούν να δώσουν, έστω και σε απλή και μεταφορική μορφή, μια γενική εξήγηση του κόσμου ή να εξορκίσουν το άγχος που γεννιέται όταν η λογική αδυνατεί να εξηγήσει την ασαφή προέλευση της ύπαρξης.³ Με έναυσμα την κρητική παραλλαγή του θρύλου του Μεγαλέξανδρου, που παρατίθεται εδώ,⁴ το άρθρο εξετάζει την ιστορία της γνωστής σε όλους αγριοκρομμύδας που δεν ξεραίνεται ποτέ,⁵ επειδή, σύμφωνα με το «παραμύθι» μας, έπεσε πάνω της το αθάνατο νερό.⁶ Η προσθήκη στις λαϊκές αφηγήσεις για τη ζωή του πιο θρυλικού βασιλιά της αρχαιότητας,⁷ ενός τόσο συνηθισμένου φυτού⁸ προξενεί, εάν μη τι άλλο, απορία. Ωστόσο, την επιλογή του δικαιώνουν οι ιδιότητες και ο ρόλος που αυτό κατείχε στη βοτανική,⁹ στη φαρμακευτική¹⁰ αλλά και στη μαγεία των αρχαίων και των νεώτερων χρόνων.¹¹

Λέξεις ευρετηρίου

σκίλλη
Γοργώ
Μαγεία
Μινωική Κρήτη

Ἄλέξανδρος ὁ βασιλιάς, σὰν ἐπολέμησε κ' ἐπῆρε ὅλα τὰ ρηγάτα τοῦ κόσμου καὶ τὸν ἔτρεμε ὅλη ἡ γῆς ἡ οἰκουμένη, ἐκάλεσε τσοὶ μάγους καὶ τσοὶ ρώτηξε:

«Πέτε μου, σεῖς, ποῦ κατέχετε τῇ μοίρας τὰ γραμμένα, εἶντα μπορῶ νὰ κάμω γιὰ νὰ ζήσω πολλοὺς χρόνους, νὰ χαρῶ τὸν κόσμον, ἐδῶ ποῦ τὸν ἔκαμα ὅλο δικό μου;»

– Βασιλέα μου πολυχρονεμένη μου, ἡ δύναμή σου εἶναι πολλή, ἀποκριθῆκαν οἱ μάγοι, μὰ τὰ χει γραμμένα ἡ μοῖρα, δὲν εἶναι μπορετὸ νὰ ξεγραφτοῦνε. Ἕνα μόνον πρᾶμα εἶναι ποῦ μπορεῖ νὰ σὲ κάμῃ νὰ χαρῆς τὰ βασίλεια καὶ τὴ δόξα σου, ὥστε νὰ θέλῃς νὰ γενῆς ἀθάνατος, νὰ ζήσης ἴσα μὲ τὰ βουνά. Μὰ εἶναι δύσκολο, πολὺ δύσκολο.

– Δὲν σᾶς ἐρωτῶ ἂν εἶναι δύσκολο, μόνον εἰντά ναι; εἶπεν ὁ Ἄλέξανδρος.

– Ἐ, τότε, βασιλέα μου, 'ς τς ὁρισμούς σου, εἶναι τ' ἀθάνατο νερό, ποῦ ὅποιος τὸ πῇ θάνατο δὲν φοβάται. Μὰ ὅποιος πάῃ γιὰ νὰ τὸ πάρῃ, πρέπει νὰ περάσῃ ἀπὸ μέσα ἀπὸ δυὸ βουνά, ποῦ χτυπᾷ τὸ 'να ἀπάνω 'ς τᾶλλο ἀλάγιαστα. Κι' οὐδὲ πουλὶ πετάμενο δὲν προφτάνει νὰ περάσῃ. Πόσα ξακουσμένα βασιλόπουλα κι ἀρχοντόπουλα δὲν ἐχάσανε τὴ ζωὴ τους μέσα σ' ἐκείνη τὴν τρομερὴ παγίδα! Ἄμα περάσῃς τὰ δυὸ βουνά, εἶν' ἓνας δράκος ἀκοίμητος καὶ φυλάει τ' ἀθάνατο νερό. Σκοτώνεις τὸ δράκο καὶ τὸ παίρνεις. Τὸ εὐθύς ὁ Ἄλέξανδρος προστάζει καὶ τοῦ φέρνουνε τὸ ἄλογό του, τὸ Βουκέφαλο, ποῦ φτερὰ δὲν εἶχε καὶ σὰν πουλὶ ἐπέτα. Καβαλικεύει, δίδει σκαλιὰ τοῦ μαύρου του καὶ πάει. Καὶ μ' ἓνα βίτσισμα ἐπέρασε πέρα πέρα. Ἐσκότωσε τὸν ἀκοίμητο δράκο κι ἐπῆρε τὸ γυαλί, ποῦ χε τὰ θάνατο νερό. Ἀλλὰ ἔλα δὰ ὁ εὐλογημένος, ποῦ ἅμα γύρισε 'ς τόπαλάτι του δὲν τὸ φύλαξε καλά! Τὸ θεωρεῖ ἡ ἀδελφή του καὶ χωρὶς νὰ συλλογιστῇ εἰντά ναι, τὸ χύνει. Κατὰ τύχῃ ἐχύθηκε πάνω σὲ μιὰ ἀγριοκρομμύδα, καὶ γι' αὐτὸ αὐταῖς οἱ κρομμύδες δὲν ξεραίνονται ποτέ. Ὁ Ἄλέξανδρος μετὰ κάμποση ὥρα πάει νὰ πῇ τὰ θάνατο νερό, ἀλλὰ ποῦ 'ν' το; Ρωτᾷ τὴν ἀδερφή του, κι αὐτὴ τοῦ λέει πὼς δὲν ἐκάτεχε εἰντά τονε καὶ τό χυσε. Ὁ βασιλιάς ἐπῆε νὰ κουζουλαθῇ ἀπὸ τὴ μάνιτα καὶ τὴ στενοχωρία του καὶ τῇ καταράστηκε νὰ γενῇ ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω ψάρι καὶ νὰ βασανίζεται, ὥστε νὰ στέκῃ ὁ κόσμος, στὴ μέση τοῦ πελάγου. Ὁ Θεὸς τᾶκουσε, καὶ ἀπὸ τότε ὅσοι γυρίζουνε μὲ τὰ καράβια τὴ βλέπουνε νὰ παραδέρνεται μέσα στὰ κύματα. Ὡστόσο τὸν Ἄλεξανδρο δὲν τότε μισᾷ· κι ὡς δὴ κανένα καράβι, ρωτᾷ: «Ζῇ ὁ Ἄλέξανδρος;» Κι ἂν ὁ καραβοκύρης εἶν' ἀκάτεχος κι ἀπλοηθῇ «Ἀπέθανε», ἡ κόρη ἀπὸ τὴ μεγάλη τῆς λύπηση ταράσσει μὲ τὰ χέρια καὶ μὲ τὰ ξέπλεκα ξανθὰ μαλλιά τῇ τὴ θάλασσα καὶ πνίγει τὸ καράβι. Ὅσοι ὅμως κατέχουνε ἀπλογοῦνται «Ζῇ καὶ βασιλεύει» καὶ τότε ἡ πολὺπαθη κόρη κάνει καλὴ καρδιά καὶ τραγουδεῖ χαρούμενη γλυκὰ τραγούδια. Ἐκεῖ μαθαίνουν οἱ ναῦτες τσοὶ καινούργιους σκοποὺς καὶ τσοὶ φέρνουνε.¹²

1. Γοργόνα που χτενίζει τα μαλλιά της,
J. W. Waterhouse, 1901.

Η «αγριοκρομμύδα», γνωστή με την επιστημονική ονομασία *Σκίλλη η Παράλιος* (*Urginea scilla*, *Urginea maritima*,¹³ *Scilla maritima* L.),¹⁴ ανήκει στο γένος των ορνιθογάλων (*Urginea* Steinh),¹⁵ της οικογενείας των Λειριοειδών ή Λιλιωδών (*Liliaceae*) και είναι φυτό ποώδες και πολυετές,¹⁶ με λευκή ή κοκκινωπή βολβώδη ρίζα, ίση στο μέγεθος με κεφαλήν παιδαρίου.¹⁷ Συντίθεται από επάλληλους σαρκώδεις χιτώνες, παρεγχυματώδεις... από χυλόν τινά μυξώδη, δριμύν και λευκόν¹⁸ και έχει στιλπνά φύλλα, που φύονται ριζώθεν και είναι πολλά, μεγάλα, επιμήκη έως ενός ποδός... ώσειδη, σφα, άμβλειά προς την κορυφήν.¹⁹ Από το μέσον τους υψώνεται ένας ισχυρός κυλινδρικός βλαστός, στολισμένος κατά το μήκος από ένα ωραιότατον στάχυν, πυκνόν και κωνικόν, συνθεμένον από άπειρα άνθη,²⁰ που κάνουν την εμφάνισή τους από τον Αύγουστο έως τον Σεπτέμβριο.²¹ Η σκίλλη φύεται σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και αγαπά τα άνυδρα ηλιόλουστα, ημιορεινά βραχώδη και παράλια αμμώδη εδάφη, ανθίζοντας ακόμη και μετά την εκρίζωσή της.²² Ίσως γι' αυτό, ο «αθάνατος» βολβός της, θεωρείται, από την αρχαιότητα, σύμβολο γονιμότητας και αέναης αναγέννησης,²³ αν και ο Θεόγνης μάλλον την αδικεί, όταν σχολιάζει, με μία παρομοίωση παρμένη από τη φύση, την άνιση κοινωνική θέση δούλων και ελεύθερων:²⁴

οὔτε γὰρ ἐκ σκίλλης ῥόδα φύεται οὐδ' ὑάκινθος,
οὔτε ποτ' ἐκ δούλης τέκνον ἐλευθέριον.

Η προέλευση της ονομασίας του φυτού²⁵ δεν είναι σαφής, ωστόσο, κατά καιρούς, αυτή, συνδέεται ετυμολογικά με τα ρήματα *σκύλλω* που σημαίνει γδέρνω, σχίζω, σπαράττω, ξεριζώνω, ταλαιπωρώ, τυραννώ, κουράζω, ενοχλώ· *σκελλω* που έχει τη σημασία του ξηραίνω, σκληραίνω, στεγνώνω και *σκάλλω* που μεταφράζεται ως ανακινώ, σκάπτω, αναζητώ.²⁶ Η σκίλλη καταγράφεται στον ιατρικό πάπυρο του Ebers²⁷ (1500 π.Χ.) ως δρόγη, με την ονομασία *ὀφθαλμός τυφώνος*,²⁸ η οποία χρησιμοποιείτο στην αντιμετώπιση της υδρωπικίας και των καρδιακών παθήσεων,²⁹ ενώ αναφέρεται και στον κατάλογο των φαρμακευτικών φυτών που περιλαμβάνει ο Κώδικας του Χαμουραμπί.³⁰ Έχει, επίσης, προταθεί η ταύτισή της με το «μαγικό» ομηρικό βότανο *μώλυ*.³¹ Στη σύγχρονη

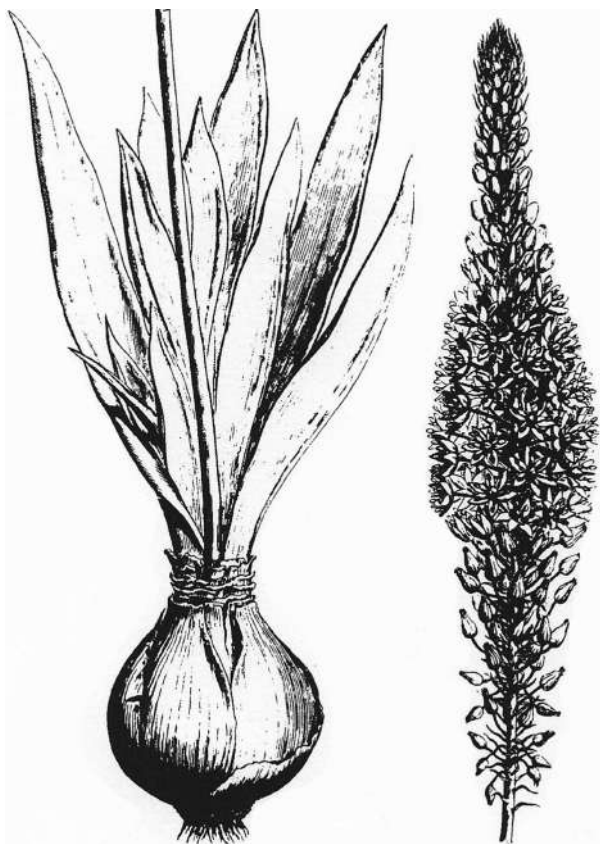
ελληνική επικράτεια απαντά με ένα πλήθος κοινών ονομάτων, όπως *σκίλλοκρεμμύδα*, *σκίλλα*, *αγριοκρεμμύδα*, *ασκίλλα*, *ασκέλλα*, *ασκέλετο*, *ασκέλλα*, *ασκύλα*, *ασκελετούρα*, *ασκίλλοκάρα*, *αθάνατος*, *παπουτσέ*, *αβρίσκιλλα*, *αρκόσκιλλα*, *γυφτοκρέμμυδο*, *αγιοβασιλίτσα*, *μποτσίκι*, *μπότσικα*, *μπόσκα*, *κουβαρόσκιλλα*, *αρχιδόσκιλλα*, *κρομμυδόσκιλλα*, *ασκικονάρα*, *ασκίλλοκάρα*, *βασιλοκουτσούνα*, *βόλκικος*, *βολβικός*, *τοικουρνίδα*, *σούνα*, *γεωργός*, *σφεντούρι*, *χαρχαλίνα* και *σχινοκέφαλος*.³² Το τελευταίο, αντιστοιχεί στο αρχαιοελληνικό επίθετο, ό, ή *σχινοκέφαλος*, το *σχινοκέφαλον*, που περιγράφει αυτόν που έχει κεφαλήν σχήματος σκίλλης, δηλαδή κεφαλήν προμήκη και άσύμμετρον, γνωστό και ως επίθετον του *Περικλέους*,³³ που οί δ' *Αττικοί ποιηταὶ σχινοκέφαλον αὐτὸν ἐκάλουν*.³⁴

Η σκίλλη πρωταγωνιστεί σε ευετηριακά έθιμα μέχρι τις μέρες μας, καθώς θεωρείται πως προάγει την ευτυχία, την καλή υγεία και τον πλούτο που προέρχεται από την ευφορία της γης.³⁵ Μάλιστα, η σημασία της υπήρξε τέτοια για τον παραδοσιακό πληθυσμό της Κρήτης, που οι παλαιότεροι έσπευδαν να την προσκυνήσουν, όταν άνθιζε πρώτη, μέσα στον Αύγουστο, κηρύσσοντας την έναρξη του φθινοπώρου και δίνοντας ζωή και χρώμα στα λιπόσαρκα εδάφη του νησιού.³⁶ Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ότι, για τους κατοίκους του Αιγαίου, τα δροσερά της άνθη σηματοδοτούσαν αν η νέα χρονιά θα ήταν πρόιμη ή όπιμη, αν ο επερχόμενος χειμώνας θα ήταν ήπιος ή βαρύς, αν θα υπήρχε λειψυδρία και αν τα γεννήματα της γης θα ήταν επαρκή, καθώς, τα ανώτερα στελέχη τους εκπροσωπούσαν το σιτάρι, τα μεσαία το κριθάρι και τα κατώτερα την βρώμη, απ' όπου και διαφαίνονταν η ετήσια πορεία και η εξέλιξη των αντίστοιχων γεννημάτων.³⁷

Όπως είναι γνωστό, η σκίλλη, τοποθετείται, στις μέρες μας, την ημέρα της Πρωτοχρονιάς,³⁸ στον κατεξοχήν μεταβατικό χώρο του σπιτιού, τη θύρα.³⁹ Το έθιμο, με βάση τις σωζόμενες μαρτυρίες, ανάγεται τουλάχιστον στην Κλασική εποχή, συγκεκριμένα στα χρόνια του Πυθαγόρα,⁴⁰ με τον πατέρα της Βοτανικής, Θεόφραστο, να αναφέρει⁴¹ πως όλα τα *κεφαλόρριζα* φυτά είναι *φιλόζωα* και περισσότερο απ' όλα η σκίλλη, που, εάν φυτευτεί στην είσοδο, προφυλάσσει την οικία από κάθε κακό επειδή είναι *φυτόν άλεξητήριον*.⁴² Το ίδιο υποστηρίζει και ο «πρύτανης» των φαρμακογνώ-

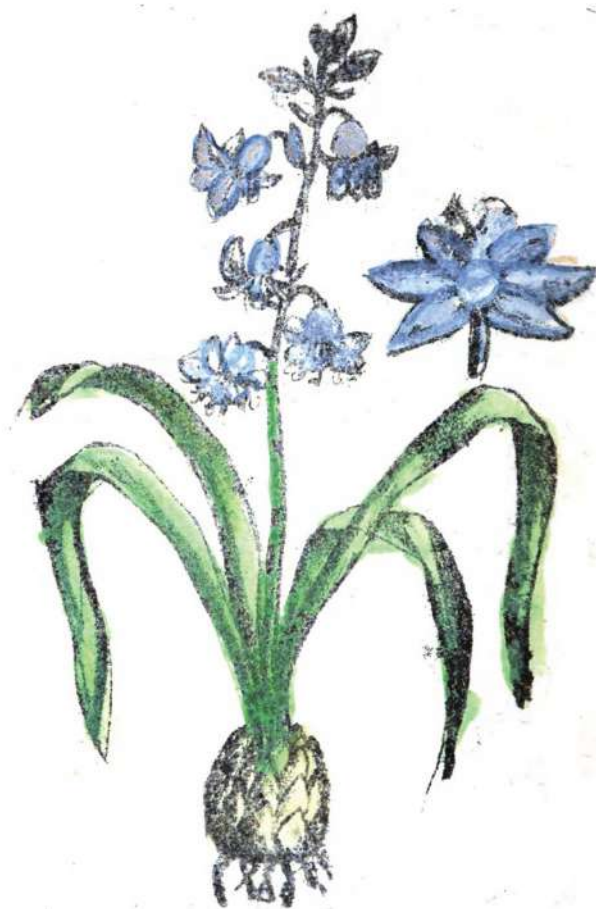

2. «Ασκελετούρες» την άνοιξη στον Καμαριώτη Ηρακλείου.

3. Σχεδιαστική απεικόνιση σκίλλης.

στών,⁴³ Διοσκουρίδης,⁴⁴ που εξηγεί ότι δεν περιγράφει λεπτομερώς τη σκίλλη καθώς είναι γνωστή σε όλους,⁴⁵ όμως, κάνει λόγο για ένα ειδικό φάρμακο, με την ονομασία οἶνος σκίλλης (*vinum scilliticum*) καταγράφοντας τον τρόπο παρασκευής του:⁴⁶ κομμένη η σκίλλη, τυλίγεται σε ζύμη ή πηλό και τοποθετείται σε ιπνό ή χόβολη ώσπου να μαλακώσει και να απαλλαχθεί από τους εξωτερικούς τοξικούς χιτώνες της. Εν συνεχεία, τεμαχίζεται, βράζεται σε νερό και κόβεται σε λωρίδες που αποξηραίνονται σε σκιερό μέρος, αφού τυλιχθούν σε ύφασμα, δίχως να εφάπτονται μεταξύ τους· τέλος, οι λωρίδες εμβρέχονται με γλεύκος καλής ποιότητας, για ένα τρίμηνο ή εξάμηνο, οπότε επιτυγχάνονται, ταυτοχρόνως, η εκχύλιση του φυτού και η ζύμωση του γλεύκους.⁴⁷ Στο έργο του, *Περί ἀπλῶν φαρμάκων*, ο Διοσκουρίδης σημειώνει ότι, στις περιπτώσεις έντονων παροξυσμών βήχα, είναι ωφέλιμο και το κρασί που παραμένει για μία νύχτα σε κοιλωμένη σκίλλη, ωστόσο, πρέπει να λαμβάνεται με προσοχή επειδή είναι ιδιαίτερος δρῆμύ.⁴⁸

4. Σχεδιαστική απεικόνιση σκίλλης.

Ευρέως διαδεδομένο είναι στα χρόνια του και το λεγόμενο *σκιλλητικόν ὄξος*, ωφέλιμο για τον βήχα που συνοδεύεται από συγκέντρωση καταρροϊκών υγρών.⁴⁹ Τα όσα ενδιαφέροντα καταγράφει ο Διοσκουρίδης για τις φαρμακευτικές ιδιότητες της σκίλλης δεν σταματούν, όμως, εδώ: το φυτό είναι, μεταξύ άλλων, ευεργετικό για την υγιεινή των ούλων και των δοντιών και εφόσον καταναλωθεί με μέλι, ξύδι και αλάτι απαλλάσσει το σώμα από τα εντερικά παράσιτα· τοποθετημένο νωπό κάτω από την γλώσσα καταπολεμά τη δίψα· αποξηραμένο και βρασμένο με ξύδι αποτελεί θαυμάσιο κατάπλασμα για το δήγμα της οχιάς· είναι διουρητικό και ιδιαίτερος αποτελεσματικό στα προβλήματα του σπλήνα, του στομάχου, του αναπνευστικού και της πλάτης· τέλος, καταπολεμά την

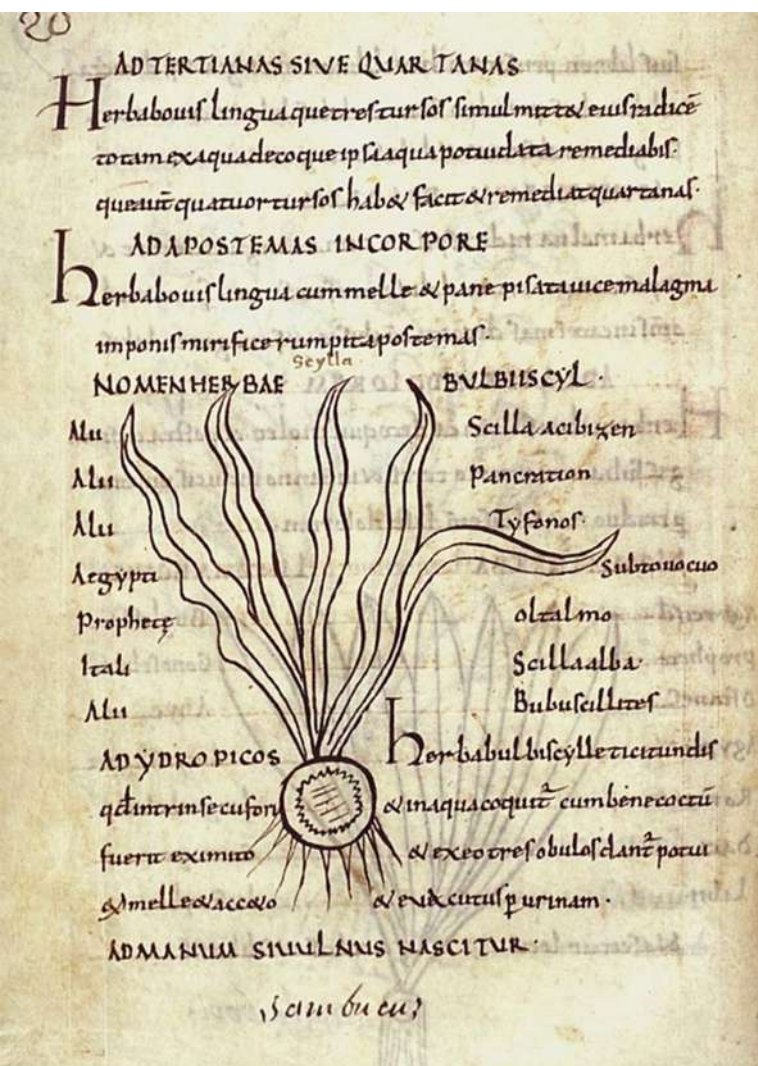
5. Απεικόνιση σκίλλης
στο χειρόγραφο *Antidotarium Nicolai*, f. 94 v.

πιτυρίδα⁵⁰ και επουλώνει τα έλκη και τις ραγάδες των ποδιών, εφόσον αναμιχθεί με ελαιόλαδο και ρετσίνι.⁵¹

Και ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος⁵² χαρακτηρίζει τον βολβό της σκίλλης ως τον πλέον διαδεδομένο και ευμεγέθη από όσους χρησιμοποιούνται στη φαρμακευτική της εποχής του, καθώς έχει τη μέγιστη δυνατή οξύτητα, προσθέτοντας ότι οι ιαματικές και αποτροπαϊκές ιδιότητές του είχαν καταγραφεί σε ειδικό σύγγραμμα από τον Πυθαγόρα.⁵³ Ο ίδιος, επαναλαμβάνοντας όσα αναφέρει ο Θεόφραστος,⁵⁴ εξηγεί πως υπάρχουν τρία είδη (genera) σκίλλης: η αρσενική με λευκά και η θηλυκή με σκοτεινόχρωμα φύλλα, που χρησιμοποιούνται στην φαρμακευτική, καθώς και η βρώσιμη, γνωστή

και ως σκίλλη του Επιμενίδη, η οποία έχει στενότερα φύλλα και λιγότερο όξινη γεύση. Ο Πλίνιος αναφέρεται λεπτομερώς στο *σκιλλητικόν ὄξος*,⁵⁵ το οποίο παρασκευάζεται εμβρέχοντας αποξηραμένα τμήματα των φύλλων του φυτού σε πολύ δυνατό ξύδι για δύο μήνες, μέσα σε δοχείο καλά σφραγισμένο με κονίαμα, που πρέπει να διατηρηθεί ανέπαφο και να εκτεθεί στον ήλιο, κάτω από τα κεραμίδια της στέγης, για ένα εικοσιτετράωρο, σαράντα οχτώ ημέρες πριν από το θερινό ηλιοστάσιο· κατόπιν, το δοχείο ανοίγεται, η σκίλλη αφαιρείται και το έτοιμο προς χρήση υγρό μεταγγίζεται σε καθαρό σκεύος.⁵⁶ Το φάρμακο αυτό, συμβουλεύει ο Πλίνιος, μπορεί σε μικρές ποσότητες να ανακουφίζει από τους πόνους στο στομάχι και στα πλευρά και ακόμη να βελτιώνει την όραση, όμως, σε υπερβολική δόση προκαλεί μία προσωρινή κατάσταση όμοια με θάνατο.⁵⁷ Σύμφωνα πάντα με τον Πλίνιο, η μάσηση του φυτού συμβάλλει στην υγιεινή των δοντιών και των ούλων ενώ η τοποθέτηση νωπής σκίλλης κάτω από την γλώσσα εμποδίζει τη δίψα.⁵⁸ αν, πάλι, η σκίλλη καταναλωθεί με ξύδι και μέλι διεγείρει την ούρηση και προστατεύει από τα εντερικά παράσιτα· επιπλέον, τεμαχισμένη και βρασμένη με ξύδι, αποτελεί κατάπλασμα για τα δήγματα των φιδιών, ενώ, γενικά, μπορεί να φανεί χρήσιμη στην αντιμετώπιση πολλών προβλημάτων, όπως οι διαταραχές της πέψης και του ύπνου, το κοιλιακό άλγος, ο χρόνιος βήχας, το άσθμα και ακόμη η πιτυρίδα και οι ραγάδες του δέρματος.⁵⁹ Ο Πλίνιος επισημαίνει ότι πιο δραστική είναι η αρσενική σκίλλη⁶⁰ με τον λευκό βολβό⁶¹ ενώ δεν παραλείπει να επαναλάβει τη συμβουλή του Πυθαγόρα, πως, κρεμασμένο στο ανώφλι της πόρτας, το φυτό, διώχνει μακριά από το σπίτι τα κακά πνεύματα.⁶²

Μεταγενέστεροι συγγραφείς, αντλώντας πληροφορίες κυρίως από τον Διοσκουρίδη και τον Πλίνιο, καταγράφουν τις ιαματικές ιδιότητες της σκίλλης, με τον Quintus Serenus,⁶³ συγγραφέα του έργου *Liber medicinalis*, να περιγράφει ένα αλκοολούχο παρασκεύασμα σκίλλης για την θεραπεία της υδρωπικίας.⁶⁴ Τον Διοσκουρίδη, πιθανόν, ακολουθεί και ο Γαληνός, ο οποίος συμπεριλαμβάνει το φυτό στα συστατικά⁶⁵ της «θηριακής»,⁶⁶ που χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως αντιδότη στις δηλητηριάσεις και αργότερα ως πολυδύναμο φάρμακο⁶⁷ και είχε τροποποιηθεί από τον αρχίατρο

6. Απεικόνιση σκίλλης σε μεσαιωνικό χειρόγραφο, Εθνική Βιβλιοθήκη Ολλανδίας.

του Νέρωνα, Ανδρόμαχο από την Κρήτη.⁶⁸ Επίσης, στο έργο του, *Τῷ ἐπιληπτικῷ παιδί ὑποθήκη*, ο Γαληνός συστήνει την κατανάλωση χυμού σκίλλης για την αντιμετώπιση των σπασμών, δίδοντας οδηγίες για την παρασκευή του.⁶⁹

Γενικά, το ευρύ φάσμα ιαματικών ιδιοτήτων που αποδίδει στη σκίλλη ο Γαληνός, έχει ως αποτέλεσμα την σταθερή αναφορά της από μεταγενέστερους συγγραφείς όπως ο Ψευδο-απουλήιος,⁷⁰ ο Σέξτος Ιούλιος Αφρικανός,⁷¹ ο Caelius Aurelianus και ο Αλέξανδρος από τις Τράλλεις.⁷² Οι φαρμακευτικές ιδιότητες της σκίλλης είναι γνωστές και στον Άραβα ιατρό του 11ου αιώνα Abū Alā ibn Zuhr, ο οποίος, στο έργο του *Kitāb al*

-*Hawāss* (Βιβλίο των Ζώων),⁷³ καταγράφει ένα σκεύασμα για την λιθίαση της ουροδόχου κύστης αποτελούμενο από ένα δράμι ξηρής κονιοροποιημένης σκίλλης, ίση ποσότητα από περιττώματα περιστεριών και μέλι.⁷⁴ Το φυτό παραμένει στο οπλοστάσιο της ιατρικής και της φαρμακευτικής έως και την ύστερη Βυζαντινή εποχή, όπως αποδεικνύει, μεταξύ άλλων, το σύγγραμμα του Νικολάου Μυρεψού,⁷⁵ στο οποίο υπάρχουν οδηγίες⁷⁶ για την παρασκευή ενός πολυσύνθετου φαρμάκου της εποχής, γνωστό ως *αίγυπτια ή μεγάλη*:

Ἀντίδοτος ἡ λεγομένη καίγυπτία ἡ μεγάλη διδομένη οὕτως ἐπὶ ἐνιαυτῷ ποδαλγικοίς πινόμενη, *ιάται πόνοις χειρῶν καὶ ἄρθρων καὶ κεφαλοῖς στομάχου οφθαλμῶν ἥπατος σπληνὸς νεφρῶν δυσουριόντων,* *τύλλοις καὶ ἡλοῖς ἐπὶ παγέντας ἐν ἄρθροις σαρκὸς, λύει.*

Ἄλλη ἀντίδοτος, ἡ λεγομένη μεγάλη αἴγυπτια ἔστι δὲ ἡ σκευασία αὐτῆς τοιαύδε ὠνήνησι πάντας, ὡς ἡ προῦτος καὶ πλείον ἔχει:

Ζιντζίβεριν ὁπωπάνακος ὁποῦ κυρηναϊκοῦ καρποβαλσάμου, ἀνὰ δράμ α', ἐφόρβιον κρόκου σελίνου ἀνὰ δράμ β', ὕσσωπος, νάπαιος, ἀριστολοχίαν, ἀνὰ δράμ γ', πυρέθρον, ἀνὰ δράμ δ', σεσέλαιος, δράμ ε', χαμαίμηλα ἱεως ἰτέας, σκίλλης, ἀνὰ δράμ δτ', ὀρίγανον δράμ ζ', θύμον, δράμ η', ναρδοστάχιν δράμ θ', ἀψίνθου δράμ γ', καστορίου, δράμ γ', γεντιανῆς, πρασίον, ἀνὰ δράμ δ', κενταυρίον, δράμ ε', σμφύτον, δράμ στ', δαφνίδος, κύτρον, φύλλα, ἀνὰ δράμ ζ', ἀγχούσης σιλφύου, ἀνὰ δράμ η', ἀμώνου καρδαμώμου, ἀνὰ δράμας θ', κυμίνον αἰθιωπικοῦ κοκοκνίδης χαμαιδάφνης γῆς ἀμίας, ἀνὰ δράμ ι', γῆς ἀστέρος, δράμ ια', λμνίας σφραγίδος, ἄμηλον ἀνὰ δράμ ιβ', κύπεριν, μαράθρον τερεβινθίνης, ἀνὰ δράμ ιγ', ἰρηγγίου, παιονίας, ἐλενίου βάτον, ῥίζων ῥαίου πευκεδάνου, ἀνὰ δράμ ιδ', ἀρτεμισίας, στύρακος, ἀνὰ δράμ ιε', μέλιτος ἀττικού, ἢ σάχαρ τὸ ἀρκοῦν καὶ σκευάσας καλῶς, δίδουν ἐπὶ τοῖς προειρημένοις.

Η σκίλλη εξακολουθεῖ να χρησιμοποιείται ευρέως και κατά τη Μεταβυζαντινή εποχή, καθώς

αναφέρεται στα τετράγλωσσα λεξικά των ιατροσοφίων της εποχής:

1133. Σκίλλα⁷⁷

E: σκίλλα / *πολύμονον / *πολύφιος / [σκίλλα] όπη

K: παγκρατίς/ σκίλλα πικρά / άγριοκρομμύδα / μπότσικα/ σκυλλοκρόμμυον/ σκυλλοκρέμυδον/ σκυλλοκρόμμυδα/ σκυλλοκρόμμυδον/ σκυλλοκρόμμυδον ψημένον

Φ: [sceletura] *σκελετούρα

[scilla] σκίλα/ σκυλία/ κίλα

[squilla] σκουίλλα

T: [أطه صوغان] αδά σουάν/ εδασούν/

αδασουάν/ αντά σογάν/ αντά σουάν/

αντά σουγάν/ ανταγοσάν/

αντασιγάν/ αντασοάν

[أطه صوغان] αδά σοανί/ αντά σοανί

[عنسل] *άσαλουσούρ

Η σκίλλη περιλαμβάνεται, επίσης, στην φαρμακολογία και φαρμακοποιία του Χαρίσιου Μεγδάνη,⁷⁸ ενώ στην Ιατρική Βίβλο του Νικολάου Ιερόπαιδος χρησιμοποιούνται συχνά, σε διάφορες παθήσεις, ο χυλός σκίλλης, το σκυλλιτικόν ὄξος, το ὀξύμελι σκίλλης, η σκίλλη σὺν μέλιτι, η σκίλλα ξηρά πινομένη, ο σκυλλινός οἶνος, η σκίλλα όπη και η σκίλλα καταπλαττόμενη.⁷⁹ Ακόμη, στα λεξικά του Κώδικα Ιεροσολύμων 339, που ανάγονται στον 18ο αιώνα, η σκίλλη απαντά με το τουρκικό της όνομα «αντά σογάν» καθώς και ως «βολβοί» καὶ «βολιτά»: *τὰ ἄγρια κρόμμυνα, ἃ καὶ σκυλλοκρόμμυνα λέγεται*.⁸⁰ Για την σκίλλη κάνει λόγο και ο Γεννάδιος στο *Φυτολογικόν Λεξικόν* του, ο οποίος σχολιάζει τις αποτροπαϊκές και ιαματικές ιδιότητές της και επισημαίνει ότι, το φυτό, σε μεγάλη δόση, δρα ως ναρκωτικό εξαιτίας της δραστηκής ουσίας σκυλλίνης, που διαλύεται εύκολα στο νερό, στο οινόπνευμα και στο ξύδι, ενώ, εάν αναμχθεί με τυρί, αποτελεί δηλητηριώδες δόλωμα κατά των τρωκτικών.⁸¹ Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί ότι, όταν το 1779, ο Γάλλος περιηγητής Sonnini de Manoncourt επισκέπτεται την Αμοργό, Άγγλοι έμποροι φόρτωναν στα πλοία «εγγλέζικο χόρτο», είδος ντόπιου βαφικού λειχήνα που απέδιδε κόκκινο χρώμα, καθώς και σκυλλοκρεμμύδες που χρησιμοποιούνταν στη θεραπεία του δερματικού έρπητα, αν και, όπως ο ίδιος ο περιηγητής αναφέρει, στην χώρα των δεισδαιμονιών, οι άνθρωποι, δεν περιο-

7. Απεικόνιση σκίλλης σε αραβικό χειρόγραφο (fol. 115), 1889-1890, New York Public Library.

ρίζονται μόνο στις εφαρμογές που επιβάλει η πρακτική εμπειρία, καθώς αποδίδουν στην σκυλλοκρεμμύδα και την ιδιότητα να διατηρεί τα δόντια λευκά και ολόγερα, αρκεί, μόλις την δεις να φυτρώνει να γονατίσεις και να δαγκώσεις το φυλλαράκι που προβάλλει από το χώμα, άσπρο όπως είναι με μαύρες βούλες.⁸²

Αφήνοντας τις φαρμακευτικές ιδιότητες της σκίλλης, που το παρόν άρθρο δεν φιλοδοξεί να εξαντλήσει, περνάμε στον κόσμο της μαγείας όπου και πάλι το «ταπεινό» αυτό φυτό εντυπωσιάζει εξίσου παρά το γεγονός ότι οι σχετικές μαρτυρίες είναι σπανιότερες. Η πρωιμότερη από αυτές εντοπίζεται σε ένα χεττιτικό κείμενο που τοποθετεί τη

σκίλλη στο πλαίσιο τελετών «συμπαθητικής» μαγείας: όπως, δηλαδή, αυτή ξεφλουδίζεται φύλλο προς φύλλο και στο τέλος δεν απομένει τίποτα έτσι και ένα δυσάρεστο ή άσχημο γεγονός να εξαφανίζεται με εκλεπτυσμένο και αβίαστο τρόπο.⁸³ Η επόμενη αναφορά είναι πολύ υστερότερη και αποδίδεται στον αθυρόστομο ιαμβικό ποιητή του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ., Ιππώνακτα τον Εφέσιο,⁸⁴ όπως διασώζεται από τον Ιωάννη Τζέτζη στις *Χιλιάδες* του:⁸⁵

Ὁ φαρμακὸς τὸ κάθαγμα τοιοῦτον ἦν τὸ πάλαι.
Ἄν συμφορὰ κατέλαβε πόλιν θεομηνία,
εἴτ' οὖν λιμὸς εἴτε λοιμὸς εἴτε καὶ βλάβος ἄλλο,
τὸν πάντων ἀμορφότερον ἦγον ὡς πρὸς θυσίαν,
εἰς καθαρόν καὶ φάρμακον πόλεως τῆς νοσοῦσης·
Εἰς τόπον δὲ τὸν πρόσφορον στήσαντες τὴν θυσίαν,
τυρόν τε δόντες τῇ χειρὶ καὶ μάζαν καὶ ἰσχάδας,
ἐπάκις τὲ ράπισαντες ἐκείνον εἰς τὸ πέος
σκίλλαις, συκαῖς ἀγρίαις τε καὶ ἄλλοις τῶν ἀγρίων,
τέλος πυρὶ κατέκαιον ἐν ξύλοις τοῖς ἀγρίοις,
καὶ τὴν σποδὸν εἰς θάλασσαν ἔρρανον, εἰς ἀνέμους
εἰς καθαρόν τῆς πόλεως, ὡς ἔφην, τῆς νοσοῦσης.
ὁ δὲ Ἰππὼναξ ἄριστα σύμπαν τὸ ἔθος λέγει·
πόλιν καθαίρειν καὶ κρᾶδῃσι βάλλεσθαι.

Στο απόσπασμα, ο Ιππώναξ απειλεί τους εχθρούς του με επονειδιστο αφανισμό, παρόμοιο με την μεταχείριση που έχει από την πόλη ο υποτιθέμενος αίτιος κάθε συμφοράς, ο αποκρουστικός στην όψη *φαρμακός*, που δεν διαφέρει από τον αποδιοπομπαίο τράγο της Παλαιάς Διαθήκης.⁸⁶ Τον άμοιρο αυτόν άνδρα, αφού η πόλη έτρεφε με *ισχάδες*, δηλαδή αποξηραμένα σύκα,⁸⁷ χυλό και τυρί, έπειτα τον ράπιζε εφτά φορές στα γεννητικά όργανα⁸⁸ με σκίλλη και κλαδιά συκιάς, και κατόπιν τον έκαιγε και σκόρπιζε την σποδό του στη θάλασσα ώστε να φύγει μαζί του και το μίasma.⁸⁹ Η επιλογή της σκίλλης για το ράπισμα του φαρμακού είναι εύλογη εάν λάβουμε υπόψη τον σοβαρό ερεθισμό⁹⁰ που προκαλεί η απευθείας επαφή της με την επιδερμίδα.⁹¹ Το μαστίγωμα με τους επιμήκεις εξωτερικούς χιτώνες της θα πρέπει να ήταν εξαιρετικά επώδυνο,⁹² γεγονός που εξηγεί όσα παραθέτει και ο Σχολιαστής του Θεόκριτου (Z 106),⁹³ σύμφωνα με τον οποίο οι έφηβοι στη Σικελία πραγματοποιούσαν σκιλλομαχίες (*άγών εν σκίλλαις*) με έπαθλο έναν ταύρο.⁹⁴ Ο ίδιος αναφέρει ότι, στην Αρκαδία γινόταν εορτή *εν η̑* οί *παῖδες* τον *Πάνα σκίλλαις* έτυ-

8. Απεικόνιση σκίλλης στο χειρόγραφο *Icones plantarum medico-oeconomico-technologicarum cum earum fructus ususque description*, 1818.

πον, ὅτε οἱ χορηγοὶ λεπτὸν ἱερεῖον ἔθνον καὶ μὴ ἱκανὸν τοῖς ἐσθίουσιν.⁹⁵ κάθε φορά που επέστρεφαν από το κυνήγι δίχως να είναι ικανοποιημένοι από την απόδοσή τους, ώστε να επαναφέρουν την γονιμική δύναμη του θεού-προστάτη της θηροπανίδας και να καταπολεμηθεί η δυσθηρία.⁹⁶

Η σκίλλη χρησιμοποιείτο και σε εξαγνιστικές τελετές· έτσι, ο Λουκιανός, στον *Μένιππο*⁹⁷ περιγράφει πως ένας Χαλδαίος μάγος κατάφερε να εξαγνίσει τον ήρωά του με μαγικές τελετές, που πραγματοποιήθηκαν στις όχθες του Τίγρη, με επάλειψη λάσπης (*αποσπόγγιση*),⁹⁸ πυρσούς⁹⁹ και σκίλη¹⁰⁰ ενώ ο σατιρικός ποιητής Δίφιλος από την

Σινώπη αναφέρει πως με τα ίδια μέσα ο καθάρτης Μελάμπους εξάγνισε τις Προιτίδες.¹⁰¹ Ομοίως, ο Θεόφραστος¹⁰² δεν παραλείπει να τονίσει ότι ο *Δεισιδαίμων*:

*κάν ποτε επίδη σκοροδόφ εστεμμένον τών ἐπὶ ταῖς
τριόδοις,
ἀπελθὼν κατὰ κεφαλῆς λούσασθαι
καὶ ἱερείας καλέσας σκίλλη ἢ σκύλακι¹⁰³ κελεύσαι
αὐτὸν περικαθάραι.*

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι, εγκυκλοπαιδιστές του Μεσαίωνα, όπως ο Bartolomaeus Anglicus (περ. 1203-1272)¹⁰⁴ και ο Peter Berchorius (1290-1362),¹⁰⁵ γνωρίζουν την σκίλλη ως «σκυλο-κρέμμυδο», σύγχυση που πιθανόν προκλήθηκε από την γνωστή, ήδη στα χρόνια του Πλίνιου, χρήση του απλού κρεμμυδιού για την επούλωση του δήγματος σκύλου.¹⁰⁶ Περαιτέρω, η σκίλλη αποτελούσε βασικό συστατικό του φαρμακευτικού σκευάσματος που χρησιμοποιείτο για τη θεραπεία της λύσσας¹⁰⁷ ενώ ο Σχολιαστής του Θεόκριτου την χαρακτηρίζει ως *φυτόν λυσσώδες*,¹⁰⁸ στοιχείο που πιθανόν οφείλεται στη σύνδεσή της με τη θεά της μαγείας και της μανίας, Εκάτη.¹⁰⁹ Επισημαίνεται, επίσης, ότι, στις αρχαίες πηγές, η σκίλλη συγγέεται συχνά με τον ασφόδελο, που ο Πausanias περιγράφει στο έργο του *Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγή* (165), ως *σκίλλωδες φυτόν*, ιερό για τις θεότητες του Κάτω Κόσμου.¹¹⁰ Την ίδια περίπου εποχή, ο Αρτεμίδωρος ο Δαλδιανός ή Ονειροκριτικός,¹¹¹ εμμένει στην ομοιότητα σκίλλης και ασφόδελου, αναφέροντας ότι και τα δύο φυτά έχουν παρεμφερή σημασία όταν εμφανίζονται στα όνειρα: ως μη βρώσιμα, προοιωνίζονται κακή σοδειά για τον γεωργό, όμως, αποτελούν καλό οινόν για τον κτηνοτρόφο καθώς απομακρύνουν τους λύκους, πράγμα που επιβεβαιώνει και ο Βώλος ο Μενδήσιος, ο οποίος μας πληροφορεί ότι, στη θεά της σκίλλης, οι λύκοι κουλουριάζονται και ακινητοποιούνται, ενώ, κατά τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο, πέφτουν σε λήθαργο.¹¹² Την ίδια πληροφορία καταγράφει και ο Abū Alā ibn Zuhīr, στο *Kitāb al -Ḥawāṣṣ*, προσθέτοντας ότι οι αλεπούδες τοποθετούν φύλλα σκίλλης γύρω από τις φωλιές τους ώστε να προστατεύσουν τα μικρά τους από τους λύκους.¹¹³

Η σκίλλη συνδέθηκε στενά με τον μυστηριώδη Επιμενίδα, που, όπως είναι γνωστό, ανέλαβε να καθαρίσει την Αθήνα από το μiasma που είχαν προ-

9. Περισυλλογή σκίλλης στην Κοιλάδα Kidron, Ιερουσαλήμ, 1940 (φωτ.: Eric Matson).

καλέσει το *Κυλώνειον Άγος* και η παραβίαση της ιερότητας του ασύλου.¹¹⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι, στο βιβλίο του Johannis Lomeieri Zutphaniensis,

Epimenides sive de veterum gentilium lustrationibus syntagma (1700), ο Επιμενίδης απεικονίζεται να καθαρίζει την Αθήνα κρατώντας στο δεξί του χέρι μια σκίλλη.¹¹⁵ Η καταγωγή του καθάρτη, σύμφωνα με μία εκδοχή, από την μητροπολιτική Κνωσό, ίσως συνετέλεσε στο αυξημένο του κύρος, εφόσον επρόκειτο για έναν άνδρα που ανατράφηκε κάτω από την ένδοξη σκιά του μινωικού ανακτόρου και ως εκ τούτου είχε τη δυνατότητα, αλλά και το δικαίωμα, να διεκδικήσει την σχετική αρχαιότερη σοφία, προπάντων δε αφότου αποκοιμήθηκε για πενήντα επτά ολόκληρα χρόνια στο σπήλαιο του κρητικού μυστηριακού θεού.¹¹⁶ Το κύρος των Κρητών καθαρτών στην αρχαϊκή Ελλάδα μαρτυρείται από την παράδοση που θέλει τον Απόλλωνα, έπειτα από τον φόνο του Πύθωνα στους Δελφούς, να καθαρίστηκε από τον Καρμάνορα.¹¹⁷ Γνωρίζουμε, ακόμη, ότι, ο επίσης Κρητικός καθάρτης Θάλητας, έσωσε την Σπάρτη από επιδημία πανούκλας.¹¹⁸ Η μαρτυρημένη αυτή καταγωγή γνωστών καθαρτών από την Κρήτη δίνει λαβή στην υπόθεση πως οι μαγικές τους ικανότητες δεν έχουν λόγο να ιδωθούν σε συνάρτηση με το ρεύμα των μαγικοθρησκευτικών πίστεων που εισχωρούν στην Ελλάδα από τις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας, μέσω του αποικισμού, αλλά πολύ δε περισσότερο με πιθανές επιβιώσεις απευθείας από τη μινωική Κρήτη.¹¹⁹

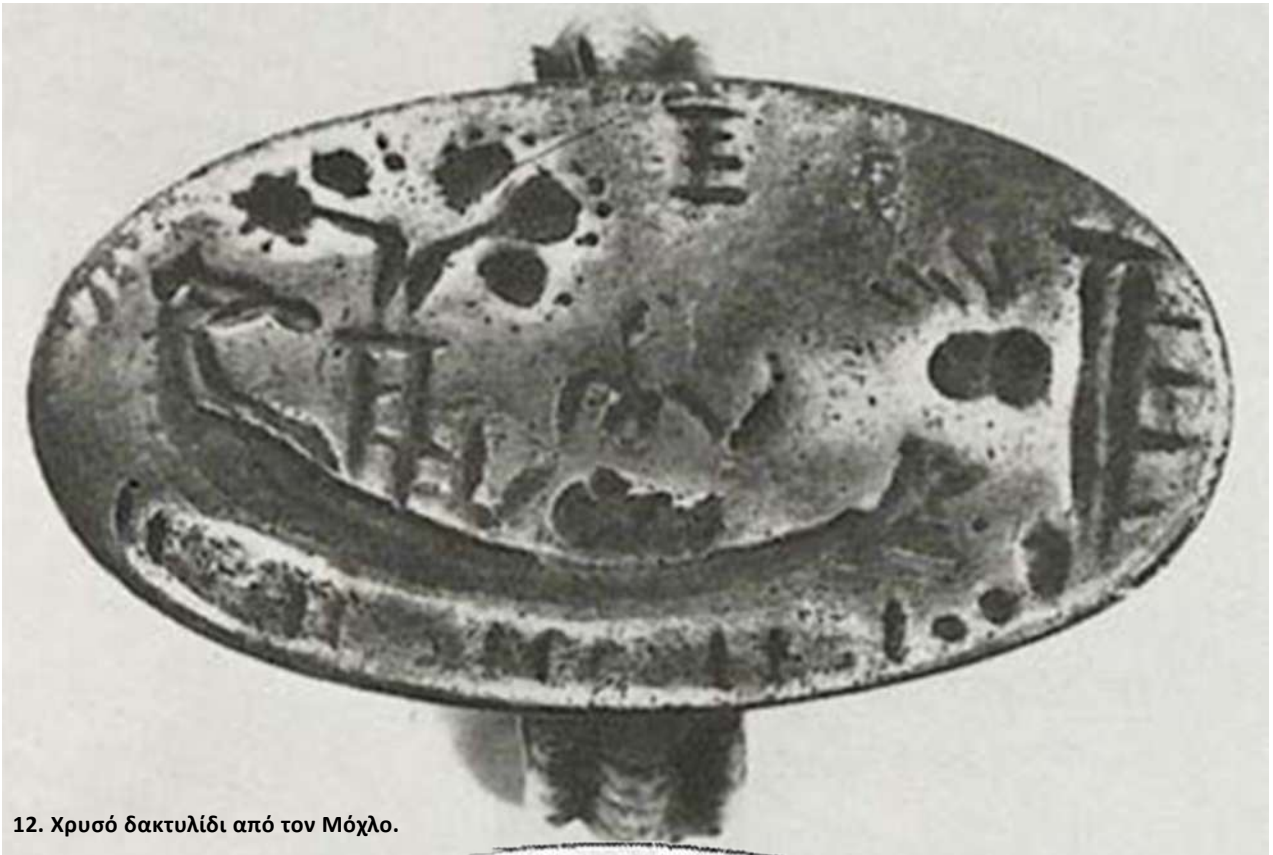
Ο Επιμενίδης είχε την εμπειρία των ψυχικών περιπάτων και ζούσε με ένα παρασκευάσμα βοτάνων, γνωστό ως *άλμιος βρώσις*, που τη μυστική του συνταγή είχε μάθει από τις Νύμφες και συνήθιζε να αποθηκεύει σε ένα κιβωτίδιο φτιαγμένο από οπλή βοδιού.¹²⁰ Σημειώνεται εδώ ότι η παράδοση της νεραϊδοτροφής είναι παλαιότατη και ανιχνεύεται πίσω ως τον Ηρόδοτο, περίπου στα 400 π.Χ., και ίσως ακόμη αναφέρεται σε αυτήν και ο Πλάτων (*Νόμοι* 677 Δ-Ε),¹²¹ σχολιάζοντας μία πιθανή πρώτη μνεία της στον Ησίοδο.¹²² Ακόμη, στο *Συμπόσιο των Επτά Σοφών* του Πλούταρχου, ο Σόλων κάνει λόγο για τη δίαιτα του Επιμενίδη, φρονώντας ότι το μέγιστο αγαθό στον άνθρωπο είναι να χρειάζεται όσο το δυνατόν λιγότερη ή καθόλου τροφή¹²³ με τον Άρδαλο να επισημαίνει ότι ο Επιμενίδης κατανάλωνε το *άλμιον* που του επέτρεπε να μην νιώθει πείνα και δίψα για μέρες.¹²⁴ Για το *άλμιον* και το *άδιψον* μας πληροφορεί και ο Πορφύριος στο έργο του *Πυθαγόρου Βίος*, επισημαίνοντας ότι πρόκειται για την ίδια δίαιτα που ακο-

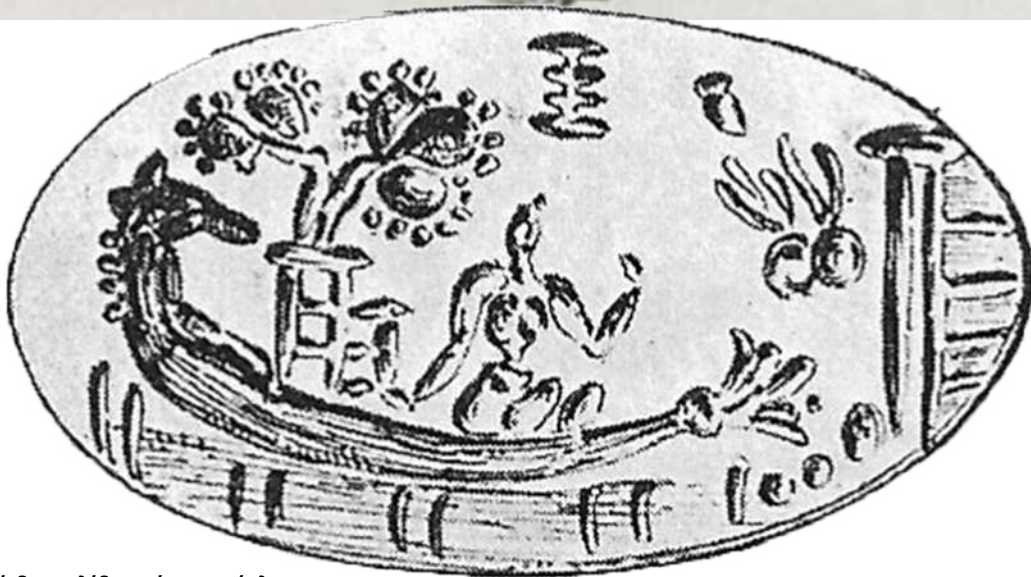
10. Κρητικό τοπίο της ενδοχώρας με ανθισμένες σκίλλες.

11. Κάρφωμα Γελλούς.

12. Χρυσό δακτυλίδι από τον Μόχλο.

13. Χρυσό δακτυλίδι από τον Μόχλο.

λούθησε ο Ηρακλής, καθ' υπόδειξη της Δήμητρας, όταν διέσχισε την έρημο της Λιβύης.¹²⁵ Το *άλιμον*¹²⁶ ήταν ένα «μαγικό» ζωτικό μίγμα από σπόρους μήκωνος, σουσάμι, σάρκα σκίλλης, που έπρεπε να έχει πλυθεί και στραγγιστεί καλά από

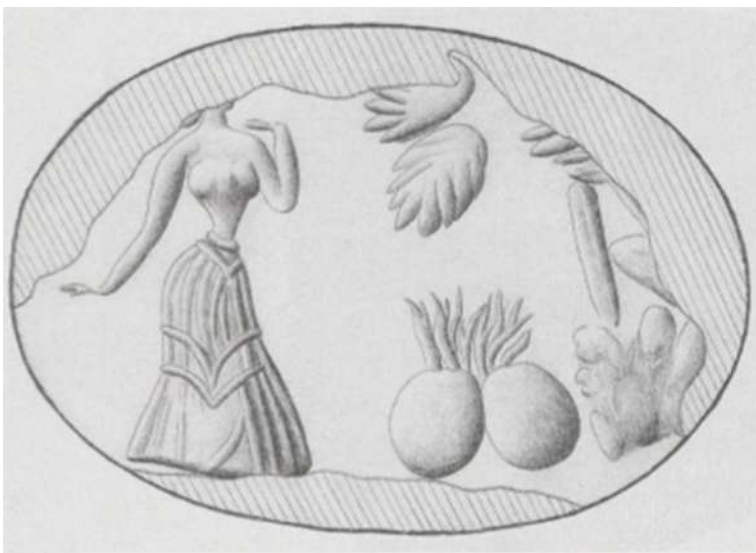
τους χυμούς της, άνθη ασφόδελου, φύλλα μολόχας και κριθάρι, τεμαχισμένα σε ίσες ποσότητες και αναμεμιγμένα με μέλι. Όπως γράφει ο Μιχαήλ Ψελλός στο έργο του *Περί παραδόξων άκουσμάτων*.¹²⁷

*Μηδὲ καινῶν ἀναγνωσμάτων
εἷης ἀνήκοος. ἴσθι τοιγαροῦν ὥς
ἢ Ἐπιμενίδειος ἄλιμος μίγμα ἐστὶν
ἀσφοδέλου ξηροῦ καὶ μαλάχης
ρίξης καὶ σησάμης πεπλυνμένης
μήκωνός τε λευκοῦ σκίλλης τε
ὥμῃς τῆς ξανθῆς, καὶ ὁ λαμβάνων
τοῦτο ἄσιτος ἐφ' ἡμέρας πολλὰς
διημερεύσειεν ἀλυπτότατος.*

Ομοίως, ο Ιωάννης Τζέτζης, σχολιάζοντας τους στίχους του Ησιόδου που αναφέρονται στον ασφόδελο, αναφέρει:¹²⁸

*Πάλιν δ' ὁ Πρόκλος ἐξαποπτύει λόγους.
Ἐρεύγεται δὲ κομπασίφρονα ζάλην,
Θέλων διδάσκειν τῆς ἀλίμου τὸν τρόπον.
Ἄλλ' οὐδὲν εἰδὼς ἀφριᾶ μάτην γράφων.
Ἄλλ' αὐτὸς εἰπεῖν καὶ διδάσκειν καὶ γράφειν
Ἄκων προῆγμαι τοῖς κενοῖς τούτου κρότοις.
Σκίλλης τὸν ὄγκον, καὶ μαλάχης τοὺς κλάδους
Τεμῶν ἐν ὄλμῳ, συγκεράσας καὶ μέλι,
Καὶ σπῶν τι βραχὺ πρὸς τροφήν τῶν μιγμάτων
Οὐκ ἂν ποσηθῆς τοῦ λιμοῦ τὸ πυρφόρον,
Εἰ συγκεράσας ἀκριβῶς καὶ πρὸς τέχνην.
Εἰ δ' οὐ, πρὸς Ἄιδην οὐ βραδὺς φανῇ τρέχων.
Σκίλλα γὰρ οἶδε τοὺς ἀτέχνους ὀλλύειν.
Εἰ δ' αὐτὸν ἰὼν ἐξενέγκῃς ἐντέχνως,
Βράπτων ἱκανῶς ἐν χύτραις μεθ' ὕδατων,
Ἐπειτα τερσήνειας ἀνγαῖς ἡλίου,
Τεμῶν τε λεπτὰ συμφυράσας σησάμῳ,
Μέλι τε μίξαις, καὶ τὸ μήκωνος δάκρυ
Πρὸς σταθμὸν, ὃν χρῆ, καὶ ποσὸν, καὶ πρὸς μέτρον,
Ὅπερ γινώσκων ἀκριβῶς, οὐχὶ γράφω,
Σμικροῖς ἐν ὄγκοις ἱκανὸν θρέψαις ὄχλον.*

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ μήκων, ἡ σκίλλη, ὁ ασφόδελος, τὸ κριθάρι καὶ τὸ μέλι¹²⁹ ἔχουν χθόνιο συμβολισμό καθὼς συνδέονται με τὴν Δήμητρα καὶ τὴν Περσεφόνη.¹³⁰ Εἰς ἰδιαίτερη σημασία ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι, στὴν Κρήτη,¹³¹ καὶ διὰ τὸ ἄλιμον τοῦ Ἐπιμενίδη, ἡ σκίλλη ἀποτελεῖ τὸν συνδετικὸ κρῖκο ἀνάμεσα στὴ ριζοτομία καὶ τοὺς καθαρμοὺς.¹³² Ἡ παράδοση αὐτὴ φαίνεται πὺς υπῆρξε ἰσχυρὴ με πιθανὸ μακρινὸ τῆς ἀπόηχο τὸν σύγχρονο ἐξορκισμό τοῦ παιδοκτόνου δαίμονα Γελ-λώ¹³³ στὴν Ανατολικὴ Κρήτη, με τὴ χρῆση κατὰ-δεσμοῦ που δημιουργεῖται καρφώνοντας ἐφτά «τσιμπίδες» ἀπὸ μονοκόντυλο καλάμι σε μαν

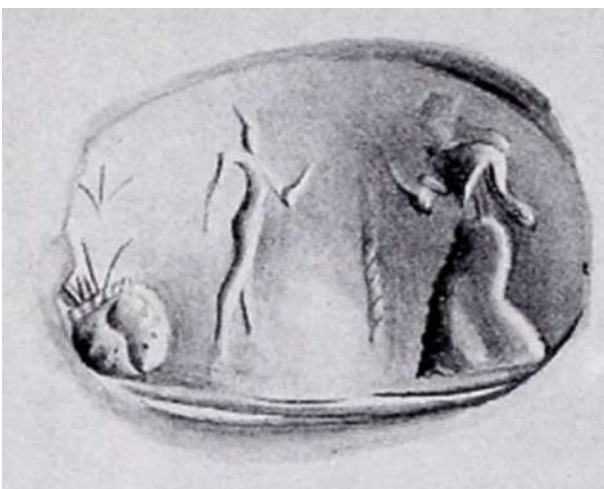
14. Σφράγισμα ἀπὸ τὴν Αγία Τριάδα.

«αθανατοκρομμύδα», κατὰ προτίμηση ἡμέρα Τετάρτη ἢ Σάββατο, στὴ λήγωση τοῦ φεγγαριοῦ, ἀνάδια στὴ θάλασσα καὶ ἀπαγγέλλοντας τὴν ἀκόλουθη ἐπωδὴ τρεῖς φορές κατὰ τὸ κάρφωμα κάθε «τσιμπίδας»:

*Στ' ὄνομα τοῦ [ὄνομα παιδιοῦ] θὰ καρφώσω τὴν
Γελούδα
τὴ Φρυδοῦ, τὴν Ντανταλοβυζοῦ,
τὴν κακὴ συνερία [ὑποπτὴ συνεργασία] τοῦ κόσμου
να ἀφήσει τὸ παιδί ἡσυχό,
να κοιμάται, να μερώνει
καὶ να μεγαλώνει.*

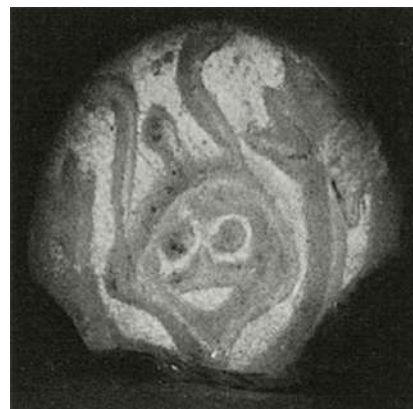
15-16. Χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι με πιθανή προέλευση το Βαφειο ή την Κυδωνία. Ashmolean Museum (AM 1919.56), Οξφόρδη.

17. Σφράγισμα από τα Χανιά.

Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, η «αθανατοκρομμύδα» αυτή τοποθετείται κοντά στην παρασιτία ή στον παραστάτη για τρεις βραδιές και το βράδυ που κρεμούν την κρομμύδα δεν δίνουν τίποτα από το σπίτι, αφού η γυναίκα που θα έρθει να ζητήσει κάτι είναι αυτή που «γλωσσοτρώνει» το παιδί.¹³⁴

Η ιστορία της σκίλλης, ενός φυτού με αντιφατικές ιδιότητες, που επαμφοτερίζεται ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο, όπως οι χθόνιες θεότητες με τις οποίες σχετίζεται,¹³⁵ είναι στενά συνδεδεμένη με την Κρήτη, ήδη από την Εποχή του Χαλκού,¹³⁶ οπότε έρχεται να συμβάλει στην κατανόησή της και η τέχνη. Η τελευταία, ως κατευθυντήριο απολίθωμα, παραδίδει στοιχεία κυρίως συλλογικής, συναισθηματικής, δράσης με ελλιπή, όμως, μηνύματα, σημαδεμένα από ένα πλατύ υποθετικό φωτοστέφανο, άμεσα συννυφασμένο με τις προσλαμβάνουσες των ερευνητών, που άλλοτε αναγνωρίζουν σε αυτήν σεβάσμιους πιστούς και ιερωμένους και άλλοτε θεούς, δαίμονες και μάγους, ακολουθώντας, συνήθως, τους προηγούμενους ή σύγχρονούς τους, αλλά προπάντων παρεμβαλλόμενους, συναδέλφους τους.¹³⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, επαναλαμβάνεται εδώ η πειστική, κατά την άποψή μας,¹³⁸ ταύτιση με την σκίλλη των αινιγματικών διπλών βολβόσχημων αντικειμένων με θαμνώδη φύλλα στο γνωστό Υστερομινωικό (ΥΜ) Ι χρυσό δακτυλίδι με απεικόνιση πλοίου από τον Μόχλο,¹³⁹ ερμηνεία που έχει αμφισβητηθεί¹⁴⁰ αλλά και υποστηριχτεί με θέρημη.¹⁴¹ Το ίδιο αυτό μοτίβο αναγνωρίζεται και σε σκηνές λατρευτικού χαρακτήρα που κοσμούν δύο σφραγίσματα από την Αγία Τριάδα,¹⁴² ένα χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι με πιθανή προέλευση τον Θολωτό Τάφο στο Βαφειό ή τα Χανιά, σήμερα στην Οξφόρδη,¹⁴³ και ακόμη ένα ΥΜ ΙΒ σφράγισμα από τα Χανιά.¹⁴⁴ Η πιο ενδιαφέρουσα, ωστόσο, απεικόνιση σκίλλης, κοσμεί ένα ΥΜ ΙΒ πήλινο κύπελλο-ρυτό που βρέθηκε στο δυτικότερο τμήμα της μινωικής πόλης της Κνωσού,¹⁴⁵ καθώς, σε αυτό, το φυτό συνεικονίζεται με οκτώσχημη ασπίδα και γοργεή κεφαλή¹⁴⁶ με μεγάλο, σχεδόν στρογγυλό, πρόσωπο, γουρλωτά μάτια, ανοιχτό στόμα, πιθανόν γένι στο πηγούνι και όρθια βοστρυχίδια στο κεφάλι.¹⁴⁷ Για τα γοργόνεια και τις γοργόνες έχουν γραφτεί βεβαίως πολλά¹⁴⁸ με βασικότερη,¹⁴⁹ ίσως, την άποψη που υποστηρίζει ότι η αιτία της γενέσεως του ειδικού

18. Σφραγίδα από τον Μόχλο.

προσωπείου στην ελληνική, και όχι μόνο, τέχνη υπήρξε η απωσικάκη δύναμή του,¹⁵⁰ ιδέα που μοιάζει οικουμενική σαν να διέπεται από την ίδια αλληλουχία σκέψεων.¹⁵¹ Το θέμα της Γοργούς εντάσσεται στην κατηγορία των «τερατόμορφων», «αφύσικων» και ως εκ τούτου «υπερφυσικών» - «μαγικών»-«δαιμονικών» όντων που δρουν, τουλάχιστον στα αρχικά στάδια, αποτρεπτικά, κυρίως, λόγω της αποστροφής που προκαλούν η μεταπικρότητα και τα έντονα τονισμένα μάτια τους με το βλοσυρό βλέμμα.¹⁵² Στο πλαίσιο αυτό, και παρά τις γνωστές αντιρρήσεις,¹⁵³ οι οποίες στηρίζονται, κυρίως, στην απουσία υστερομυκηναϊκών - μεταβατικών απεικονίσεων,¹⁵⁴ δεν θεωρείται απίθανο η διαμόρφωση του αρχαϊκού γοργόνειου, που έχει ήδη αποκρυσταλλωθεί στο δεύτερο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ.,¹⁵⁵ να έλκει την καταγωγή της απευθείας από τον κρητομυκηναϊκό πολιτισμό, όπου φαίνεται πως δεν ενυπάρχει μονάχα ως ιδέα αλλά και ως εικαστικά απαρτισμένη μορφή. Οι σχετικές απεικονίσεις είναι γνωστές και πολυσυζητημένες¹⁵⁶ με πιο χαρακτηριστική αυτή σε μια Μεσομινωική (ΜΜ) II σφραγίδα από τον Μόχλο¹⁵⁷ που ήταν ταυτοχρόνως και περίαπτο - φυλακτό γι' αυτό και έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι φέρει ως αποτρόπαιο ένα «πραγματικό» γοργόνειο.¹⁵⁸ Γοργόνεια αναγνωρίζονται και σε μια σειρά Μηλιακών αγγείων που είναι σύγχρονα με την τελευταία φάση της ΜΜ περιόδου,¹⁵⁹ και διαθέτουν περύγια, τρία ή ίσως δύο πόδια που καταλήγουν σε γαμπά νύχια αρπακτικού καθώς και μία μικρότερη σε σχέση με αυτά ουρά, ενώ την αποκρουστική τους όψη ενισχύουν

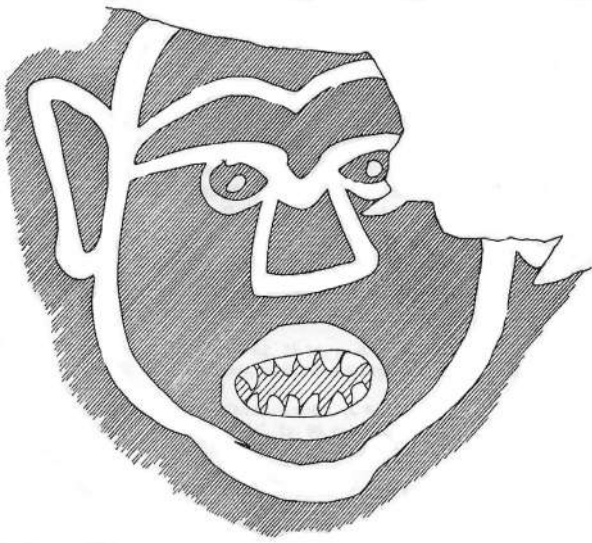

19. ΜΜ σφραγίδα από την Κεντρική Κρήτη.

20. Σφραγίδα από τα Μάλια, Συλλογή Γιαμαλάκη.

οι άγριοι οφθαλμοί, το πλατύ με φοβερά δόντια στόμα και η πιθανώς κρεμάμενη γλώσσα.¹⁶⁰ Συνεπώς, η ιδέα του δαιμονικού όντος συνιστάμενου από αποτρόπαια κεφαλή, περύγια και

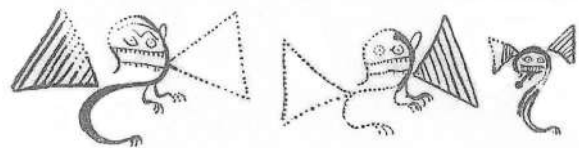
21. Γοργόνειο σε πίθο από τα Μάλια.

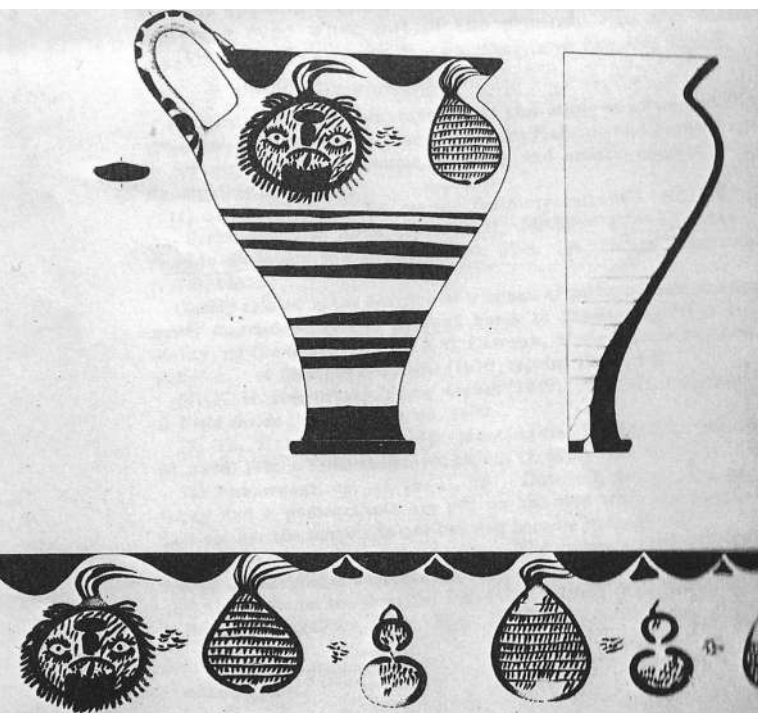
22. Σφράγισμα από την Κάτω Ζάκρο.

πόδια υπήρξε μάλλον οικεία στην αιγαιακή τέχνη της Εποχής του Χαλκού, όπου θα πρέπει να αναζητηθούν τα εικονογραφικά πρότυπα από τα οποία προέκυψαν οι Γοργόνες, οι Κήρες και οι Άρπυιες των ιστορικών χρόνων. Η χθόνια υπόσταση της μορφής, όπως αυτή σηματοδοτείται από το βασικότερο συνοδό σύμβολό της, το φίδι, δεν αποκλείεται να έχει επίσης μινωικές ρίζες.¹⁶¹ Πέρα από κάθε προσπάθεια απόδειξης της ελληνικότητας ή της πατρότητάς του, το ειδικό προσώπειο¹⁶² πιθανόν, σχετίζεται με κάποια υπόσταση της μινωικής θεότητας, και δη τη χθόνια, σε συνδυασμό με την εικονογραφία της Πότνιας μέχρι που η πρώτη, κατά τους ελληνικούς πλέον χρόνους, ταυτίζεται με τον χθόνιο δαίμονα Γοργώ και η δεύτερη με την Άρτεμη του ελληνικού πανθέου.¹⁶³ Στο πλαίσιο αυτό, η ασπίδα και η σκύλλη στο ρυτό από την Κνωσό ενισχύουν, ως αποτροπαϊκά σύμβολα, την ισχύ και τις γονιμικές ή και ιαματικές ιδιότητες της μινωικής θεάς,¹⁶⁴ με το προφανώς ρευστό περιεχόμενο του αγγείου να εκπροσωπεί το ζωτικής σημασίας, για την αέναη αναγέννηση της φύσης, υγρό στοιχείο.

Και ίσως τελικά να μην είναι απλή σύμπτωση το γεγονός ότι το πέραςμα του χρόνου επιφύλασσε τόσο στη σκύλλη όσο και στη Γοργώ ένα λίγο πολύ κοινό πεπρωμένο, που δεν είναι άλλο από τη λειτουργία τους ως σύμβολα αθανασίας αλλά και ως ισχυρά φυλακτά μέχρι και τους νεώτερους χρό-

23. Γοργόνεια σε αγγεία από την Μήλο.

24. ΥΜ ΙΒ ρυτό από την Κνωσό με σκίλλη, γοργόνειο και οκτώσχημη ασπίδα.

νους, με τη σκίλλη να διώκει σταθερά μέχρι σήμερα τα κακά πνεύματα κρεμασμένη στις πόρτες των σπιτιών και τη Γοργώ να μεταλλάσσεται στο θρυλικό θαλασσινό στοιχείο¹⁶⁵ της λαϊκής μας παράδοσης.¹⁶⁶ Στο πλαίσιο αυτό, λαϊκά «παραμύθια», όπως η κρητική παραλλαγή του θρύλου του Μεγαλέξανδρου, πιθανόν ανακρατούν διαθλασμένες ή αλλοιωμένες, και γι' αυτό λιγότερο ή περισσότερες αναγνώσιμες, εκφάνσεις και αναφορές μαγείας που οι απαρχές τους χάνονται στο βάθος του χρόνου. Και ίσως τελικά, μοτίβα και σύμβολα όπως αυτά που σχολιάζονται εδώ, διαμορφώνουν τον μύθο και τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους¹⁶⁷ σε αρχαιότερες εποχές με τις «ασυνέχειες» να οφείλονται κυρίως στην αποσπασματική φύση της έρευνας, γι' αυτό, πέρα από τις τυπολογικές ταξινομήσεις που συχνά διακόπτουν την αυτόματη ροή της σκέψης,¹⁶⁸ είναι σημαντικό να εντοπίζονται οι πολυσημίες και οι μεταμορφώσεις τους στο πέρασμα του χρόνου.¹⁶⁹

Βιβλιογραφία

- Aboelsoud N. H. 2010, «Herbal medicine in ancient Egypt», *Journal of Medicinal Plants Research*, vol. 4 (2), σ. 82-86.
- Aliotta G., De Santo N. G., Pollio A., Sepe J., Touwaide A. 2004, «The diuretic use of Scilla from Dioscorides to the end of the 18th century», *J Nephrol* 2004:17, 342-347.
- Amots Dafni, Lev Efraim, Beckmann Sabine and Eichberger Christian 2006, «Ritual plants of Muslim graveyards in northern Israel», *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 2006, 2:38, σ. 1-12.
- Baillon H. 1892, *Histoire des plantes*, v. 12, Paris, Librairie Hachette, σ. 454.
- Bozorgi M., Amin G. R., Ostad S. N., Samadi N., Nazem E., Shekarchi M. 2017, «Toxicological, chemical and antibacterial evaluation of squill vinegar, a useful product in Persian tradition medicine», *Research Journal of Pharmacognosy* 4 (1), σ. 33-39.
- Burkert W. 1993, *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική εποχή*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Chase J. M. 2015, «Notes on squill in antiquity», στο Cazes H., Morand A. F., *Miroirs de la mélancolie*, σ. 1-48.
- De Grossi Mazzorin J., Minniti C. 2002, «Dog sacrifice in the ancient world: a ritual passage?», στο Snyder L. M., Moore E. A. (eds.), *Dogs and people in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction*, 9th ICAZ Conference, Durham, σ. 62-66.
- Deubner L. 1966, *Attische Feste*, Berlin.
- Dodds R. E. 1996, *Οι Έλληνες και το παράλογο* (μετάφρ. Γιατρομανωλάκης Γ.), Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Gebhard V. 1969, *Die Pharmakoi in Ionien und die Sybakchoi in Athen*, Diss., München 1926, E. des Places, La Religion Grecque, Paris.
- Leroi-Gourhan A. 1993, *Οι θρησκείες της προϊστορίας*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Levi D. 1929, «Le cretule di Haghia Triada e di Zakro», *ASAtene* 8-9 (1925-1926) 1929, σ. 71-201.
- Marinatos S. 1933, «La marine créto-mycénienne», *BCH* 1933, σ. 223-224.
- Polunin O., Huxley A. J. 1967, *Flowers of the Mediterranean*, London, Chatto and Windus.
- Poursat J. C. 1985, «Iconographie minoenne: continuités et ruptures», *BCH* suppl. 11, σ. 51-57.
- Prent M. 2009, «The Survival of the Goddess with Upraised Arms: Early Iron Age Representations and Contexts», στο D'Agata A. L. and Van de Moortel A. (eds.), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell [Hesperia Supplement 42]* (Princeton 2009), σ. 231-238.
- Raggetti L. 2015, «The “science of properties” and its transmission. Arabic compendia stemming from the Abbasid period», στο *Science, Technology and Medicine in Ancient Cultures* 3, edited by Asper M., Eijk van der P.,

- Geller M., von Staden H., Taub L., De Gruyter, σ. 159-176.
- Riess E. 1897, «Superstitions and popular beliefs in Greek comedy», στο *The American Journal of Philology* 18:2 (1897), σ. 189-205.
 - Sakellarakis, I., Olivier, J. P., 1994, «Un vase en pierre avec inscription en lineaire A dusanctuaire de sommet minoen de Cythère», στο *BCH* 118, σ. 343-351.
 - Scarborough J. 1991, «The pharmacology of sacred plants, herbs, and roots», στο Faraone C. A., Obbink D. (eds), *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*, Oxford University Press.
 - Sherratt S. 2004, «Feasting on Homeric Epic», *Hesperia* 73 (2), σ. 301-337.
 - Sourvinou - Inwood C. 1973, «On the lost “boat” ring from Mochlos», *Kadmos* 12, σ. 149-158.
 - Stannard J. 1974, «Squill in ancient and medieval materia medica, with special reference to its employment for dropsy», *Bulletin of NY AcadMed* 1974, June 50 (6), σ. 684-713.
 - Stannard J. 1982, «Medicinal plants and folk remedies in Pliny Historia Naturalis», *Philosophy of the life science*, vol. 4:1, σ. 3-23.
 - Warren P. M. 1984, «Of Squills», στο Centre Gustave Glotz, *Aux origines de l'hellénisme: Hommage à Henri van Effenterre*, Paris, σ. 17-24.
 - Wellman M. 1958, *Pedani Dioscoridis Anazarbei De Materia Medica libri quinque*, Berlin, Weidmann.
 - Willerson J. T., Teaff R. 1996, «Egyptian contributions to cardiovascular medicine», *Texas Heart Institute Journal*, 23:3, σ. 191-200.
 - Zimbone A. 2011, «Γοργόνες, Νεράιδες, Σειρήνες και άλλα θαλάσσια πλάσματα στην κρητική λαογραφική παράδοση», *10ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Χανιά 2006)*, Γ4, Χανιά, σ. 243-272.
 - Zolotnikova O. A. 2016, «A hideous monster or a beautiful maiden? Did the western Greeks alter the concept of Gorgon?», στο Reid H., Tanasi D. (eds) *Philosopher kings and tragic heroes. Essays on images and ideas from Western Greece*, Sioux City, σ. 353-370.
 - Zouzoula E. 2007, *The fantastic creatures of Bronze Age Crete*, PhD thesis, University of Nottingham.
 - Αικατερινίδης Γ. Ν. 1990, «Η Γελλώ στη δημόδη παράδοση της Κρήτης», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. ΚΣΤ-ΚΖ (1981-1986), Ακαδημία Αθηνών, Εν Αθήναις, σ. 236-256.
 - Αικατερινίδης Γ. Ν. 1996, «Ο Μέγας Αλέξανδρος στη λαϊκή παράδοση», *Ιστορική και λαογραφική εταιρεία Σεργίων - Μελενίκου*, Αθήνα, σ. 5-42.
 - Βαλιάκος Η. Α. 2014, *Η συμβολή του Νικολάου Μυρεψού στην προώθηση και την τεκμηρίωση της βοτανολογίας και της φαρμακευτικής κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
 - Βαρέλλα Ε. Α., Μαυρόπουλος Θ. 2006, *Διοσκουρίδου Αναζάρεως. Περί ύλης ιατρικής λόγοι πέντε (αποσπάσματα)*, εισαγωγή-ταξινόμηση-σχολιασμός Ε. Α. Βαρέλλα, μετάφραση-φιλολογικά σχόλια Θεόδωρος Μαυρόπουλος, Εκδ. Ζήτρος, Αθήνα.
 - Βολανάκης Ι. χ.χ., «Σκίλλη η παράλιος. Τα φαρμακευτικά φυτά της Δωδεκανήσου» <https://www.rodiki.gr>
 - Γεννάδιος Γ.Π. 1914, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεωνή.
 - Ηλιόπουλος Θ. 2011, *Η καθημερινή κρητομυκηναϊκή θεά*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ.
 - Καμηλάκη Αικ. 2001, «Μύθοι και λαϊκές παραδόσεις», *Επτά Ημέρες. Εφημερίδα Η Καθημερινή*, Κυριακή 15 Ιουλίου 2001, σ. 8-13.
 - Καράγιωργα Θ. 1970, *Γοργείη κεφαλή. Καταγωγή και νόημα της γοργονικής μορφής εν τη λατρεία και τη τέχνη των αρχαίων χρόνων*, Αθήνα.
 - Καραμανές Ε. 2017, «Βότανα στη λαϊκή θεραπευτική», <https://www.archaiologia.gr>
 - Καραμπερόπουλος Δ. 1998, *Γαληνού Άπαντα*, Εκδ. Σταμούλη, Αθήνα.
 - Καραμπερόπουλος Δ. 2000, «Φαρμακευτικά φυτά στα έντυπα ελληνικά βιβλία. Δεύτερο Μισό 18ου αιώνα - αρχές 19ου αιώνα», Εκδ. Σταμούλη, Αθήνα.
 - Καρκάβιτσας Α. 1973, *Άπαντα II*, εκδ. Ζαχαρόπουλος.
 - Κορρέ-Ζωγράφου Κ. 2001, «Η Γοργόνα στη νεοελληνική χειροτεχνία», *Επτά Ημέρες. Εφημερίδα Η Καθημερινή*, Κυριακή 15 Ιουλίου 2001, σ. 17-20.
 - Κοτταρίδου Α. 2007, «Το πρόσωπο του φόβου στο Μύθο και την τέχνη των αρχαίων Ελλήνων», στο *Ο φόβος στην τέχνη και στη ζωή*, Πρακτικά συμποσίου, Μέτσοβο, 30 Ιουνίου-2 Ιουλίου 2006, Ίδρυμα Ευάγγελου Αβέρωφ - Τοσίτσα, σ. 65-75.
 - Κουλάδη Μ. Μ. 1985, *Συμβολή στη μελέτη των χημικών συστατικών της Urginea Maritima Baker*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Τομέας Φαρμακογνωσίας.
 - Κουμαντάκης Ε. 2019, «Βοτανοθεραπεία στους αρχαίους Έλληνες γιατρούς» στο Ζηρογιάννης Π. Ν., Βογιατζάκης Ε., Η ιατρική φροντίδα του ασθενούς από τη χρήση των βοτάνων και τη θεραπευτική του Ιπποκράτη στη σύγχρονη φαρμακευτική αγωγή, τ. 15, Αθήνα.
 - Κουνενάκη Π. (επιμ.) 2001, «Η γοργόνα και ο μύθος της. Αφιέρωμα», *Επτά Ημέρες. Εφημερίδα Η Καθημερινή*, Κυριακή 15 Ιουλίου 2001.
 - Λέμπεντεφ Α. 2015, «Η Θεογονία του Επιμενίδα από την Κρήτη και η προέλευση της Ορφικής - Πυθαγορικής θεωρίας περί μετενσάρκωσης», ελληνική μετάφραση του πρωτοτύπου που έχει δημοσιευτεί στο *INDO-EUROPEAN LINGUISTICS AND CLASSICAL PHILOLOGY-XIX (Joseph M. Tronsky memorial Conference)*. Proceedings of the International Conference, St. Petersburg, 22-24 June, 2015 / edited by Nikolai N. Kazansky, St. Petersburg: Nauka, 2015, σ. 550-584, <https://www.academia.edu>.

- Λεμπέση Α. 1981, «Η συνέχεια της κρητομυκηναϊκής λατρείας. Επιβιώσεις και αναβιώσεις», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, σ. 1-24.
- Λιαλιάτσος Π. 1979, «Το κάψιμο του Ιούδα. Πασχαλινό έθιμο της Ασίνης», Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών (Ναύπλιον 4-6 Δεκεμβρίου 1976), Πελοποννησιακά, Περιοδικόν της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών, Εν Αθήναις, σ. 147 κ.ε. και <https://argolikivivliothiki.gr>.
- Λιβέρη Α. 1996, «Εικαστική απεικόνιση αρχαίων ελληνικών και λατινικών μύθων σχετικά με τη μέλισσα και τα προϊόντα της», στο *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σ. 41-65.
- Λουλοπούλου Θ. Γ. 2010, «Βλοσυρώπης Γοργώ» στο Μεργκούρη Χ. (επιμ.), Βάσκανος οφθαλμός. Σύμβολα μαγείας από ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές, Αθήνα, σ. 65-70.
- Μανακίδου Ε., Μανακίδου Φ. 2015, Έν οίκῳ καὶ ἐν δήμῳ. Όψεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου μέσα από γραμματειακές και εικονογραφικές μαρτυρίες στην αρχαϊκή και κλασική εποχή, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Μαρινάτος Σ. 1927-1928, «Γοργόνες και γοργονεία», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, σ. 7-41.
- Μέγας Γ. Α. 1950, «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τ. 5 (1945-1949).
- Μινώτος Δ. Α., Κυριακίδης Σ. Π. 1953, «Ζακυνθινά διηγήσεις περί Αλεξάνδρου», *Μακεδονικά* 2, σ. 687-696.
- Μπουλώτης Χρ. 1986, «Στοιχεία μαγείας στη μυωική Κρήτη», *Αρχαιολογία* 20, σ. 8-15.
- Μυλωνάς Γ. Ε. 2010, *Ελευσίς και ελευσίνια μυστήρια*, Μετάφραση Σπυριδάκης Ν., Αθήνα.
- Παπαποστόλου Ι. 1977, *Τα σφραγίσματα των Χανίων, συμβολή στη μελέτη της μυωικής σφραγιδογλυφίας*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.
- Παπαχατζής Ν. Δ. 1990, «Η λαϊκή θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα των ιστορικών χρόνων», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 129, σ. 1-82.
- Πίττας Γ. 1996, «Χρήση του μελιού στη διατροφή», στο *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σ. 66-71.
- Πολίτης Ν. 1899-1904, «Οι καινούργιοι σκοποί» (αρ. 552), από τη συλλογή *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού*, Παραδόσεις, Μέρος Α, Εν Αθήναις, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, σ. 308-309.
- Πολίτης Ν. Γ. 1921, «Η γοργόνα της Αττάλειας», Δημοσιεύματα Λαογραφικού Αρχείου. Λαογραφικά Σύμμεικτα Β, Εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 33-38.
- Πολίτης Ν. 1975, «Λαογραφικά Σύμμεικτα», τόμος Β, Ακαδημία Αθηνών.
- Πούχχερ Β. 2012, «Η Ρέα Γαλανάκη και ο λαϊκός πολιτισμός. Παρατηρήσεις της εφαρμοσμένης λαογραφίας στο μυθιστόρημα *Φωτιές του Ιούδα, Στάχτες του Οιδίποδα* 2009», στο Isabel García Gálvez y Olga Omatos Sáenz, *Τολμηρός Σκαπανέας, Αφιέρωμα στον Καθηγητή Κώστα Α. Δημάδη*, Vitoria - Gasteiz, σ. 497-518.
- Προύσαλη Ε. 2001, «Από το αποτρόπαιο», *Επτά Ημέρες. Εφημερίδα Η Καθημερινή*, Κυριακή 15 Ιουλίου 2001, σ. 29-31.
- Πύρρος Δ. 1838, Βοτανική Πρακτική προσηρμοσμένη εις την ιατρικήν και οικονομίαν, τ. πρώτος, εν Αθήναις.
- Ρωμαίος Κ. 1973, «Ο Μέγας Αλέξανδρος και η Γοργόνα. Το αθάνατο νερό. Ελληνική Λαογραφία», *Σειρά από δώδεκα αυτοτελείς τόμους Α*, Αθήνα 1973, σ. 104-109.
- Σβορώνος Ι. 1923, «Η σκύλλα, ο σχινοκέφαλος Περικλής και η στέγη του ωδείου», *Λαογραφία* τ. Ζ', σ. 137-176.
- Σκαλτσά Ε. 2015, *Ιστορία της φαρμακευτικής*, Τμήμα φαρμακευτικής, τομέας φαρμακολογίας και χημείας φυσικών προϊόντων, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Στεφανίδου - Τιβερίου Θ. 2018, «Οι απεικονίσεις του Αλεξάνδρου. Καινοτομίες και πολιτικά μηνύματα», *Θέματα Αρχαιολογίας* τ. 2-3, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2018, σ. 428-446.
- Στόιτσεβσκα - Άντιτς Β. 1998, «Αλέξανδρος ο Μακεδόνας και η μυθολογική κληρονομιά», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 66, σ. 46-48.
- Τριανταφυλλίδης Π. 2010, «Κυλινδρικοί επιτύμβιοι βωμοί με διακόσμηση σταχίων και κωδιών μηχανών από τα Δωδεκάνησα», στο Λεβέντη Ι., Μητσοπούλου Χ. (επιμ.) *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2010, σ. 225-251.
- Τσαγκαλά Ε. Κ. 2007, Οι επιβιώσεις του Διοσκουρίδη στα Δημοσιευμένα χειρόγραφα γιατροσόφια της Ηπείρου, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα.
- Τσελίκας Αγ. (επιμ.) 2011, Ημερολόγιο 2012: Διοσκουρίδης. Calendar 2012: Dioscurides: De Materia Medica: Περί ύλης ιατρικής, Μίλητος, Αθήνα.
- Τσελίκας Αγ. (επιμ.) 2015, Χαρισίου Μεγδάνου, Ακεσώ η Ενωμένη Φαρμακολογία και Φαρμακοποιία (ο υπ' αρ. 30 χειρόγραφος κώδικας της Κοβενταρείου Βιβλιοθήκης της Κοζάνης), εισαγωγή, επιστημονική και εκδοτική επιμέλεια Α. Τσελίκας, Κοζάνη.
- Φραγκάκη Ε. 1969, Συμβολή εις τήν δημώδη όρολογίαν των φυτών.
- Φραγκούλης Α. 2004, Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα.

- Φωτοπούλου Α. 2015, Ο ουμανιστής Άραβας συγγραφέας al-Jāhiz (8ος - 9ος αι. μ.Χ.) και οι αριστοτελικές πηγές του έργου του Kitāb al-Hayawān [= Βιβλίο των ζώων], Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Χατζηδάκης Γ. 2001, «Η Γοργόνα και το παρελθόν της», *Επτά Ημέρες. Εφημερίδα Η Καθημερινή*, Κυριακή 15 Ιουλίου 2001, σ. 4-7.
- Χατζηιωάννου Κ. Π. 1985, «Είναι η Γελλώ - Γύλλου η δαιμονική προσωποποίηση της Μεσογειακής αναιμίας;», *Πρακτικά Α Συμποσίου Κυπριακής Λαογραφίας* (Λεμεσός 20-25 Μαΐου 1978), Λευκωσία 1985, 201-205 και *Λαογραφική Κύπρος* ΙΕ', 1985, τ. 35, σ. 1-4.
- Χατζοπούλου Β. 2018, «Ο ιατρός Νικόλαος ιερόπαις ο Βελιστονίτης: νέα στοιχεία για το έργο του», στο *Λαϊκή ιατρική και Ιατρική επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες. Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου* (Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012), επιμ. Κ. Χρυσού-Καρατζά [Ακαδημία Αθηνών - Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας - 33], Αθήνα 2018, τ. 2, σ. 17-32.
- Χέλδραϊχ Θ. [Theodor von Heldreich] 1926, *Τα δημόδη ονόματα των φυτών προσδιοριζόμενα επιστημονικώς*, επιμ. Σπ. Μηλιαράκης, Αθήνα 1926, σ. 119. [Και φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα (Τολίδης) 1980. Η α έκδ. στο *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών*, 4 (1907-8), 239-486.].
- Χριστοδουλάκης Ι. 2019, Διαχρονικές λαϊκο-θρησκευτικές παραδόσεις στην Κάρπαθο, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη.
- Ψυλάκης Ν. 2005, *Λαϊκές τελετουργίες στην Κρήτη. Έθιμα στον κύκλο του χρόνου*, Καρμάνωρ, Ηράκλειο.

Σημειώσεις

1. Giambattista Vico, *Scienza Nuova*, 1725, βλ. σχετικά Zimbone 2011, 243.
2. Zimbone 2011, 243.
3. ό.π.
4. Στην παραλλαγή μας, η ηρωίδα δεν κατονομάζεται ως Γοργόνα ενώ σε άλλες, από το Ρέθυμνο, τους Λάκκους Κυδωνίας και τη Γόρτυνα, πρωταγωνιστούν, ως αδελφές του Αλέξανδρου, τότε μια αρκούδα, τότε μια γοργόνα και τότε οι νεράιδες, βλ. σχετικά Zimbone 2011, 257.
5. Οι σχετικές λαογραφικές παραδόσεις προέρχονται από τη συγχώνευση αρχαίων μύθων για τις Γοργόνες, τις Σειρήνες και τη Σκύλλα, με αφηγήσεις των ελληνιστικών και βυζαντινών χρόνων για τον Μεγαλέξανδρο (Κουνενάκη 2001, 2). Είναι, επίσης, γνωστός ο μύθος του Γλαύκου που κέρδισε την αθανασία τρώγοντας το μαγικό βοτάνι, όχι, όμως, και τη νεότητα, γι' αυτό και έπεσε στη θάλασσα, όπου συνέχισε να ζει ως δαίμων που προκαλούσε φόβο στους ναυτικούς (Κουνενάκη 2001, 2).
6. Σε ρεθεμνιώτικη παραλλαγή η αδελφή του Μεγαλέξανδρου μοιράστηκε το θάνατο νερό με την ασκελετούρα (Χατζηδάκης 2001, 11). Το στοιχείο του αθά-

- νατου νερού, που υπάρχει ήδη στον Ψευδοκαλλισθένη, παραπέμπει στον μύθο του Αχιλλέα, που η Θέτιδα προσπάθησε να κάνει αθάνατο με τα νερά της Στυγός, βλ. σχετικά Μινώτος, Κυριακίδης 1953, 687-696 και ειδικότερα σελ. 695. Συνήη είναι, εξάλλου, στις λαϊκές αφηγήσεις η μετάθεση σημαντικών πράξεων και γεγονότων μίας ιστορικής-μυθολογικής προσωπικότητας σε κάποιαν άλλη εξίσου δημοφιλή, βλ. σχετικά Στόιτσεβσκα - Άντις 1998, 47.
7. Στεφανίδου-Τιβεριίου 2018.
 8. Polunin, Huxley 1967, 214.
 9. Για την τεκμηρίωση της γνώσης των παραδοσιακών κοινωνιών για τη βοτανική βλ. Καραμανές 2017.
 10. Τα εξωτερικά φύλλα της σκύλλης περιέχουν γλυκοσίδες, χρήσιμες στη θεραπεία καρδιακών παθήσεων βλ. σχετικά Stannard 1974, 685.
 11. Η χρήση της σκύλλης από τους Έλληνες ανάγεται, σύμφωνα με τις πηγές, στον Πυθαγόρα και στον Επιμενίδη· ακολουθούν οι Ιπποκρατικοί (5ος-6ος αι. π.Χ.), ο Θεόφραστος (4ος αι. π.Χ.), ο Διοσκουρίδης (1ος αι. μ.Χ.) και ο Γαληνός (2ος αι. μ.Χ.). Το φυτό αναφέρουν, μεταξύ άλλων, οι Λατίνοι συγγραφείς Πλίνιος, Columella, Scribonius Largus και Κέλσος καθώς και οι Βυζαντινοί Αλέξανδρος Τραλλιανός (Κουλάδη 1985, 14) και Νικόλαος Μυρεψός (Βαλιάκος 2014).
 12. Πρόκειται για το διήγημα με τίτλο «Οι καινούργιοι σκοποί», βλ. σχετικά Πολίτης 1899-1904, 308-309, αρ. 552. Το κείμενο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον Ιωάννη Κονδυλάκη το 1887 στο περιοδικό *Εβδομάς*, βλ. επίσης, Καρκαβίτσας 1973, Ρωμαίος 1973, Αικατερινίδης 1996, 26, Καμυλάκη 2001, 11.
 13. Βασίλειο: Φυτά (Plantae), Συνομοταξία: Αγγειόσπερμα, Ομοταξία: Μονοκοτυλήδονα, Οικογένεια: Λειριοειδή, Γένος: *Urginea*, Είδος: *Urginea Maritima*, βλ. σχετικά <https://el.wikipedia.org/wiki>
 14. Το επιστημονικό όνομα του φυτού (*Urginea maritima* L. Baker) οφείλεται στον John Gilbert Baker (Stannard 1974, 686). Το πρώτο συνθετικό του διώνυμου παραπέμπει στο όνομα Αραβικής φυλής που ζει στην Αλγερία και είναι γνωστή ως *Ben Urgin* βλ. <http://floraamorgina.blogspot.com/2007/06/urginea-maritima.html>.
 15. Το γένος αυτό περιλαμβάνει πολλά είδη ενδημικά της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής. Στην Ελλάδα αυτοφυές είναι το είδος Ουργινέα η παράλιος (*Urginea maritima* L. Baker) με συνώνυμα τα *Scilla maritima* (L), *Urginea Scilla* Steinh, *Urginea anthericoides* (Poirot), *Steihn*, *Ornithogalum maritimum* Lamk, *Ornithogalum Squilla* Gawl, *Stellaris Scilla* Moench (Κουλάδη 1985, 13).
 16. Ο βολβός της σκύλλης έχει μήκος έως 0,15 μ. και βάρος που φτάνει το 1,5 κιλό (Chase 2015, 30, σημ. 8). Ο Πλίνιος (*Φυσική Ιστορία* XIX, 30) αναφέρει ότι δεν υπάρχει κανένας άλλος γνωστός βολβός αυτού του μεγέθους ενώ ο Giambattista della Porta (*Phytognomonica*, ch. 38, p. 133), επισημαίνει τη συμβολική σημασία του γεγονότος ότι η σκύλλη αυξάνεται ως το μέγεθος της ανθρώπινης κεφαλής (Chase 2015, 30, σημ. 8).
 17. Πύργος 1838, 139, βλ. επίσης Giambattista della Porta, *Phytognomonica*, Naples, H. Salvianum 1588, ch. 38, p. 133.
 18. Πύργος 1838, 139.
 19. ό.π.
 20. ό.π., 139-140.

21. Βολανάνης Ι. «Σκύλλη η παράλιος. Τα φαρμακευτικά φυτά της Δωδεκανήσου» <https://www.rodiki.gr>, Κουλάδη 1985, 13.
22. Polunin, Huxley 1967, 214· Stannard 1974, 685.
23. Φραγκάκη 1969, 57-58· Ψιλάκης 2005, 21.
24. Θέογνης, στ. 537, Bergk T. (ed.), *Poetae Lyrici Graeci*, 3d ed., 3 vols. Leipzig, Teubner, 1866-1867, vol. 2, 421. <https://www.lit.auth.gr/ancientelegy/commentarii/text>.
25. Βλ. σχετικά Aliotta, De Santo, Pollio, Sepe, Touwaide 2004, 345.
26. Stannard 1974, 703, n. 1-2· Κουλάδη 1985, 15· Φραγκούλης 2004, 644, 648.
27. Willerson, Teaff 1996, 199.
28. Stannard 1974, 703, n. 3 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, Aboelsoud 2010.
29. <https://www.sciencedirect.com>, Σκαλτσά 2015, 18.
30. Σκαλτσά 2015, 6.
31. Sherratt 2004, 327.
32. <https://www.rodiki.gr>, <https://el.wikipedia.org>, Βαλιάκος 2014, 256 βλ. επίσης Χέλδραϊχ [Theodor von Heldreich], 1926, 119.
33. Πλουτάρχου, *Περικλής* 3 και 13 βλ. <https://lsj.gr/wiki>.
34. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Περικλής* 3 και 13 βλ. <https://lsj.gr/wiki>), υπήρχε και ο σχινοκέφαλος Ζεύς, βλ. <https://www.greek-language.gr>, Σβορώνος 1923.
35. Ψιλάκης 2005, 21-22.
36. ό.π., 22.
37. Ψιλάκης 2005, 23-24, βλ. και σημ. 66.
38. Σε χωριά της Πυλίας κρεμούν από τα παράθυρα, την παραμονή της Πρωτομαγιάς, στάχνα, παπαρούνες, μπουτσιά (σκίλλες) και σκόρδα για την αντιμετώπιση της βασκανίας, βλ. σχετικά Μέγας 1945-1949, 56.
39. Το έθιμο, όπως είναι γνωστό, απαντά σε όλη την ελληνική επικράτεια, βλ. μεταξύ άλλων Χριστοδουλάκης 2019, 80 και σημ. 306.
40. Βλ. επίσης, Riess 1897, 189-205 και ειδικότερα σ. 204.
41. Stannard 1974, 691 και σημ. 49· Warren 1984, 18 και σημ. 6-7· Ψιλάκης 2005, 24.
42. *Historia Plantarum*, VII, xiii, 4, βλ. επίσης, *Theophrastus Enquiry into plants*, The Loeb Classical Library, VII, xiii, 4, *Theophrastus Enquiry into plants and minor works on odors ad weather signs*, vol. II, Harvard University Press: VII, xiii, 4.
43. Aliotta, De Santo, Pollio, Sepe, Touwaide 2004, 343.
44. Τσαγκαλά 2007, 21-32. Για τον Διοσκουρίδη βλ. μεταξύ άλλων Wellman M., *Pedanii Dioscoridis Anazarbei De Materia Medica libri quinque*, Berlin, Weidmann 1958· Βαρέλλα, Μαυρόπουλος 2006· Τσελίκας 2011.
45. Stannard 1974, 694.
46. *De Materia Medica* II, 171, για βιβλιογραφία βλ. Chase 2015, 32, σημ. 15.
47. Φιλιάνος 1997, 21.
48. τās δὲ σφοδράς ἐπιπτώσεις τῆς βηχός ὠφέλει οἶνος ἐν σκύλλῃ ἐγγλυφείη διανυκτερεύσας καὶ διδόμενος κατὰ τās ἐπιθέσεις τῆς βηχός σίφωνι δὲ λαμβανέσθω καὶ ὀλίγος διὰ τὴν δριμύτητα, βλ. Τσαγκαλά 2007, 156 και σημ. 801 και 1309.
49. Τσαγκαλά 2007, 119 και σημ. 559.
50. Συγκεκριμένα, για την πτυρίδα, στο Περί ἀπλῶν φαρμάκων (I. 99 (105), 1-2 vol. III, p. 189, 9 sq.), αναφέρεται <πρός> ἀχώρας δὲ ἡ πίτυρα... ἀμύγδαλα πικρά ἐγχριόμενα μετὰ μέλιτος... βάτου χυλός συν ἐλαίῳ... σκύλλα σὺν ἐλαίῳ ἐψηθεῖσα καταχριομένη... λιβανωτός σὺν νίτρῳ καὶ ὕδατι ὁμοίως..., βλ. Τσαγκαλά 2007, 88-89 σημ. 357.
51. Stannard 1974, 693-694 και σημ. 63.
52. *Φυσική Ιστορία* XIX: 39, βλ. *The Natural History of Pliny*, translated by Bostock John and Riley H. T., vol. IV, London, Henry G. Bohn, MDCCCVI, 167.
53. *Φυσική Ιστορία* XIX: 39, βλ. *The Natural History of Pliny*, translated by Bostock John and Riley H. T., vol. IV, London, Henry G. Bohn, MDCCCVI, 167.
54. *Περὶ φυτῶν ἱστορία*, 7.12.1, Stannard 1974, 694, Chase 2015, 32, Λέμπεντεφ 2015, 23-24.
55. Πρβλ. Columella, *Res Rustica*, 12, 33, Marcellus Empiricus, *De medicamentis*, 20. Βλ. επίσης Bozorgi et al. 2017.
56. *Φυσική Ιστορία* XX: 39, βλ. *The Natural History of Pliny*, translated by Bostock John and Riley H. T., vol. IV, London, Henry G. Bohn, MDCCCVI, 242, Φιλιάνος 1997, 21, Stannard 1974, 693, Chase 2015, 32.
57. *Φυσική Ιστορία*, XX, 39: *sed tanta vis est, ut avidius haustum extinctae animae momento aliquot speciem praebet*. βλ. *The Natural History of Pliny*, translated by Bostock John and Riley H. T., vol. IV, London, Henry G. Bohn, MDCCCVI, 241. Το σχόλιο αυτό του Πλίνιου, παραπέμπει στην ιστορία του Επιμενίδη και τον μακροχρόνιο ύπνο του (βλ. παρακάτω, στο παρόν άρθρο).
58. Πρβλ. το ἄδιψον της τροφῆς του Επιμενίδη (βλ. παρακάτω, στο παρόν άρθρο).
59. ό.π. 241-242.
60. *Φυσική Ιστορία*, XX, 39: *sed tanta vis est, ut avidius haustum extinctae animae momento aliquot speciem praebet*. βλ. *The Natural History of Pliny*, translated by Bostock John and Riley H. T., vol. IV, London, Henry G. Bohn, MDCCCVI, 240.
61. *Φυσική Ιστορία*, XX, ό.π., βλ. επίσης Stannard 1974, 695, σημ. 707.
62. Chase 2015, 33, 38 και σημ. 37.
63. Πέθανε πριν το 235 μ.Χ.
64. Stannard 1974, 693 και σημ. 70.
65. Πρόκειται για το γνωστό αντίδοτο του Μιθριδάτη. Βασικό συστατικό της θηριακής ήταν το όπιο. Τα υπόλοιπα συστατικά της κυμαίνονταν από τριάντα ένα έως εκατό και επιδέχονταν διαρκείς τροποποιήσεις βλ. σχετικά Δετοράκης Μ. Ε., «Θηριακή, η ξεχασμένη πανάκεια», *Ιατρική* 75 (3), 254-261.
66. Γαληνού, *Προς Πίσωνα περί της θηριακής βιβλίον*, G. C. Kuhn, Γαληνού, *Opera Omnia*, τόμ. XIV, Λειψία 1827, σελ. 210-211, Μουλαΐμης Στ., *Αντιδοτάριον περί των ιοβόλων δηγμάτων*, Βενετία 1724, Εμμανουήλ Εμμ., *Η θηριακή*, Εν Αθήναις 1938, Μακρή Κ. Γ., «Θηριακή», λήμμα στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 12, Αθήνα 1930, βλ. σχετικά <http://www.karaberopoulos.gr>, Καραμπερόπουλος, Δ., Οικονομόπουλου Α., *Έλεγχος αποτελεσματικότητας φαρμάκων από τον Γαληνό*, Αθήνα 2009 και *Ελληνική Ιατρική* 70 (2004), 229-231.
67. Δετοράκης ό.π. (σημ. 65).
68. Καραμπερόπουλος, Οικονομόπουλου ό.π. (σημ. 66), 7 και σημ. 6 με βιβλιογραφία. Τα χρητικά βότανα συλλέγονταν από ειδικούς βοτανολόγους, που ήταν στην υπηρεσία του Καίσαρα, και εξάγονταν, τοποθετημένα σε καλάθια λυγαριάς, στη Ρώμη και σε άλλα έθνη της αυτοκρατορίας, βλ. Καραμπερόπουλος, Οικονομόπουλου ό.π. (σημ. 66, 7).

69. Κουμαντάκης 2019, 48, βλ. επίσης Καραμπερόπουλος 1998, 357-358.
70. Aliotta, De Santo, Pollio, Sepe, Touwaide 2004, 344-345.
71. http://kharzarar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/Julius%20Africanus_PG%2010/Cesti.pdf
72. Stannard 1974, 696.
73. Φωτοπούλου 2015.
74. Raggetti 2015, 167.
75. Βαλιάκος 2014.
76. ό.π. 522-523. Βλ. επίσης 411, 603, 667.
77. Ευχαριστώ θερμά τον Α. Τσελίκα για τις πληροφορίες και την αποστολή του σχετικού λήμματος.
78. Συγκεκρυμένα, αναφέρεται στην σκύλλη στην παράγραφο 219 έχοντας τις εξής υποπαραγράφους: Γενική περιγραφή και χρήση, Έκχυλισμα, Όξος σκυλλιτικών, Όξύμελι σκυλλιτικών, Συρούπιον του σκυλλιτικού όξους, βλ. σχετικά Τσελίκας 2015.
79. Βλ. Χατζοπούλου 2018, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Ευχαριστώ θερμά τον Α. Τσελίκα για την υπόδειξη.
80. Ευχαριστώ θερμά τον Α. Τσελίκα για την υπόδειξη.
81. Γεννάδιος 1914, 900. Μάλιστα, ένα από τα αραβικά ονόματα του φυτού είναι *basal al fa'r*, που σημαίνει «κρεμμύδι ποντικού», καθώς επιφέρει τον θάνατο στα τρωκτικά που θα το καταναλώσουν βλ. Chase 2015, 31, σημ. 10 με βιβλιογραφία.
82. <http://floraamorgina.blogspot.com/2007/06/urginea-maritima.html>.
83. Burkert 1993, 176.
84. Diehl E. (ed.), *Anthologia Lyrica Graeca*, fasc. 3, Iamborum Scriptores, Leipzig, Teubner, 1954, 83. Στον Αριστοφάνη (*Βάτραχοι* 621), χρησιμοποιούνται πράσα στην ίδια τελετή (Stannard 1974, 704, σημ. 14).
85. *Χιλιάδες*, 5, κεφ. 23, 728-763, in Ioannis Tzetzae historiae, ed. Pietro Luigi M. Leone Naples, Libreria Scientifica Editrice, 1968, βλ. επίσης Iohannis Lomeieri Zutphaniensis, 1770, 461-462, Chase 2015, 34 και σημ. 21, Scarborough 1991, 147.
86. Burkert 1993, 188-190. βλ. επίσης Harrison J. E., *Prolegomena to the study of Greek religion*, Cambridge, Cambridge University Press, 1922, 95 κ.ε.
87. Ο φαλλικός αυτός φαρμακός αποκαλούνταν και σύβακχος / συνόβακχος βλ. σχετικά Gebhard 1969, 93, Πούχ-νερ 2012, 508 και ειδικότερα σημ. 16.
88. Στα χωριά της Αργολίδας υπάρχει ακόμη η πεποίθηση πως, αν τριφτούν τα γεννητικά όργανα με μπουτάκι ερεθίζονται και διογκώνονται ενώ και στο πασχαλινό έθιμο του Ιούδα οι παλαιότεροι Ασινάοι χρησιμοποιούσαν βολβούς σκύλλης για τη δήλωση του φαλλού βλ. Λιαλιάτσης 1979, σ. 147 κ.ε. και <https://argolikivivliothiki.gr>.
89. Burkert 1993, 188-191, Chase 2015, 34-35. Ο Deubner (1966, 179-188) υποστηρίζει ότι ο Τζέτζης έχει αναμίξει διάφορες τελετουργίες και πως ο φαρμακός απλώς εκδιωκόταν από την πόλη και δεν θανατωνόταν.
90. Βλ. σχετικά, Stannard 1974, 704: σημ. 18 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία και σημ. 19, Chase 2015, 37 και σημ. 31. Η σκύλλη θεωρείται θερμό και ξηρό φυτό σε δεύτερο βαθμό βλ. σχετικά Edith Sylla, "Medieval quantifications of qualities: the "Merton School"", *Archives of the History of Exact Sciences* 8 (1971), 17 κ.ε.
91. Chase 2015, 37. Παρόμοια είναι και η επίδραση των φύλλων της συκιάς (βλ. σχετικά Stannard 1974, 704, σημ. 19).
92. Chase 2015, 37.
93. Scolia in Theocritum vetera, 106-108 d, ed. Karl Wendel, Leipzig, Teubner, 1914, των εφήβων γίνεται άγων εν σκύλλαις· καί οί νικήσαντες ταῦρον τόν ὑπό τών γυμνασιαρχῶν τιθέμενον λαμβάνουσιν ἔπαθλον.
94. Chase 2015, 37 και σημ. 32.
95. Πολίτης 1975, 371, Chase 2015, 38 και σημ. 36.
96. Πολίτης 1975, 371, Warren 1984, 18, Ψιλάκης 2005, 24. Ο Varro, *De re rustica*, 2, 7, 8 συστήνει τη χρήση της σκύλλης ως αφροδισιακό στις φοράδες, Chase 2015, 37 και σημ. 33.
97. Νεκρομαντεία, 7.
98. Παπαχατζής 1990, 23-24.
99. Οι δάδες παραπέμπουν στις χθόνιες θεότητες Περσεφόνη, Δήμητρα και Εκάτη, βλ. σχετικά Wagner - Hasel B., «Οι θεότητες του σιταριού: Δήμητρα και Περσεφόνη», *Αρχαιολογία και Τέχνες* τ. 68 (1998), 26.
100. Chase 2015, 38-39, Scarborough 1991, 147.
101. *Δαδί μιὰ σκυλλήτε μιὰ* βλ. Iohannis Lomeieri Zutphaniensis 1770, 464, Chase 2015 39 και σημ. 41, βλ. όμως Scarborough 1991, 154.
102. *Χαρακτήρες* 16, 13, βλ. Chase 2015, 39 και σημ. 42· Scarborough 1991, 147· Μαννακίδου, Μαννακίδου 2015, 282.
103. De Grossi Mazzorin, Minniti 2002, 63. Θυσίες σκύλων, στο πλαίσιο οικιακών μαγικών καθαρμών, γνωστές ως «οξυθύμα», πραγματοποιούνταν κυρίως προς τιμήν της χθονίας Εκάτης. Πιο διαδεδομένη ήταν, βεβαίως, η ιερή τελετή του περισκυλακισμού, κατά την οποία γινόταν θυσία σκύλακος (κουταβιού), καθαρός των οικιών και καύση όλων των απορριμμάτων μπροστά από το είδωλο της Εκάτης - Σελήνης.
104. De proprietatibus rerum XVII, 43.
105. *Reductorium Morale* XII: XL-XLI, in *Opera Omnia*, Koln, Putz, 1731, v. 2, 481.
106. Chase 2015, 40 και σημ. 47.
107. Galen, *De antidotis*, in Galen, *Opera Omnia*, ed. Kühn, 1827, v. 14, p. 171, line 1 ff, Oribasius, *Eclage medicamentorum* in Oribasius, *Collectionum medicae*, ed. Johannes Raeder, Berlin, Leipzig, Teubner, 1928-1933, vol. 4, p. 117, line 2.
108. *Scholia in Theocritum vetera, Idylls* 5, 121 in ed. Karl Wendel, Leipzig, Teubner, 1914, 121.
109. Chase 2015, 40 και σημ. 49-50.
110. ό.π. και σημ. 53.
111. *Onirocriticon*, iii, 50 in *Onirocriticon libri V*, ed. Roger A. Pack, Leipzig, Teubner, 1963.
112. Chase 2015, 41 και σημ. 55-56.
113. Raggetti 2015, 167.
114. Παπαχατζής 1990, 20 και σημ. 11, 21· Burkert 1993, 177 και σημ. 18· Dodds 1996, 100.
115. Iohannis Lomeieri Zutphaniensis, Epimenides sive de veterum gentilium lustrationibus syntagma (1700), 256, Λέμπεντεφ 2015, 25.
116. Dodds 1996, 101, πρβλ. και την ιστορία των Αγίων Επτά Παιδών που αποκοιμήθηκαν για περίπου 300 χρόνια σε σπήλαιο της Εφέσου, προκειμένου να αποφύγουν τους διωγμούς, βλ. https://en.wikipedia.org/wiki/Seven_Sleepers. Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή Ι. Μουζά για τη σχετική υπόδειξη.

117. Παπαχατζής 1990, 21· Dodds 1996, 254 και σημ. 41.
118. Dodds 1996, 254 και σημ. 41.
119. Μπουλώτης 1986, 11.
120. Dodds 1996, 101 και σημ. 42· Chase 2015, 44 και σημ. 70.
121. Plato, *Laws*, III, 677 D, in *The Lawes*, trans. A. E. Taylor, London, Dent, 1960.
122. Dodds 1996, 255, σημ. 42, Chase 2015 43 και σημ. 64-67. Για τα οφέλη του ασφόδελλου και της μολόχας μιλούσε ήδη ο Ησίοδος (*Εργα και Ημέρες*, στ. 41) ενώ ο Πλούταρχος θεωρούσε ότι ο Επιμενίδης είχε μάθει την συνταγή του εδέσματος από τον Ησίοδο (Λέμπεντεφ 2015, 23).
123. <http://www.mikrosapoplous.gr>. βλ. επίσης, Thesaurus Graecae Linguae, v. III, 1421-1422, Fragmenta Historicorum Graecorum, volumen Tertium, 40.
124. Chase 2015, 44.
125. ό.π. βλ. επίσης, Πορφυρίου, *Πυθαγόρου Βίος*, Μετάφραση Κ. Μακρής, Κατάρτι 2001, σελ. 112-113.
126. Πηγές της ύστερης Λατινικής Γραμματείας αναφέρονται στο έλμιον ως φυτό της Κρήτης που αποτρέπει την πείνα βλ. σχετικά Solinus, *Polyhistor*, 11, in Caius Julius Solinus, *Polyhistor*, ed. Alphonse Agnant, Paris, Pancoucke, 1847, p. 134: *Herba alimos dicitur; ea admorsa diurnam famem prohibet; proinde et haec Cretica est*.
127. Chase 2015, 45-46.
128. ό.π. 47.
129. Λιβέρη 1996· Πίττας 1996, 67.
130. Chase 2015, 45 και σημ. 71. Για τις κωδίες μηκώνων σε συνδυασμό με στάχια βλ. Τριανταφυλλίδης 2010.
131. Στο νησί, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, απαντά και το τοπωνύμιο Σκιλλούς· ο οικισμός, που βρίσκεται στον Νομό Ηρακλείου, έχει πλέον μετονομαστεί σε «Κάλλονη».
132. Λέμπεντεφ 2015, 23-25.
133. Για την δαιμονική προσωποποίηση της Γελλούς με τη μεσογειακή αναμία βλ. Χατζηγιάννου 1985.
134. Αικατερινίδης 1990.
135. Chase 2015 48. Δεδομένου ότι τα φυτά συνοδεύουν κάθε διαβατήρια τελετή, όπως ο θάνατος, εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι σε μουσουλμανικά νεκροταφεία συνηθίζεται η φύτευση σκύλλης ενώ ο βολβός αποκαλείται *basl el maytin* και *basl el makbara* που σημαίνει, βολβός των νεκρών και του νεκροταφείου, αντίστοιχα, βλ. σχετικά Amots, Lev, Beckman, Eichberger, 2006, 8. Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ότι η σκύλλη χρησιμοποιούνταν στη θεραπεία της μελαγχολίας βλ. σχετικά Chase 2015 με σχετική βιβλιογραφία.
136. Προπάντων δε εάν λάβουμε υπόψη και τις πιθανές μυθικές ρίζες της Δήμητρας βλ. σχετικά Sakellarakis, Olivier 1994, για την αντίθετη άποψη βλ. Μυλωνάς 2010, 85-86 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.
137. Leroi - Gourhan 1993, 43.
138. Marinatos 1933.
139. βλ. σχετικά Sourvinou - Inwood 1973.
140. ό.π.
141. Warren 1984.
142. Levi 1929, 140, εικ. 154, Warren 1984, 19 και σημ. 16, 20 και σημ. 20.
143. Sourvinou-Inwood 1971, Warren 1984, 19 και σημ. 18.
144. Παπαποστόλου 1977, 81-83, αρ. 31 και εικ. 44, αρ. 31, 45 α-β.
145. Warren 1984.
146. ό.π., 20-24.
147. ό.π.
148. Κοτταρίδου 2007.
149. Μαρινάτος 1927-1928.
150. Μαρινάτος 1927-1928, 14, για την αντίθετη άποψη βλ. Καράγιωργα 1970 κυρίως σελ. 27-28.
151. Μαρινάτος 1927-1928, 14-15, Zolotnikova 2016, 2019.
152. Κορρέ - Ζωγράφου 2001, 20.
153. Καράγιωργα 1970, 27-28.
154. Ηλιόπουλος 2011, 229 και σημ. 3, βλ. επίσης Levezow K., *Über die Entwicklung des Gorgonenideals*, 1832.
155. Λουλοπούλου 2010, 68.
156. βλ. σχετικά Poursat 1985, 52-53, εικ. 3, Zouzoula 2007, 111-112 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.
157. CMS II, 2:251, Μαρινάτος 1927-1928, 17, Zouzoula 2007, 111-112 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.
158. Μαρινάτος 1927-1928, 17 και εικ. 6.
159. Ό.π., 22.
160. Μαρινάτος 1928-1928, 22-23 και εικ. 9.
161. Warren 1984, Heller 2010, Λουλοπούλου 2010, 66-69 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.
162. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά σύνθετο μοτίβο στην ευρωπαϊκή τέχνη βλ. Κορρέ - Ζωγράφου 2001, 20.
163. Μαρινάτος 1927-1928, 35, Καράγιωργα 1970, 16 και σημ. 3-6 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.
164. Warren 1984, Zolotnikova 2019.
165. Πολίτης 1975, 38-44, Λουλοπούλου 2010, 68.
166. Κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, τη θέση του γοργοφώνου Περσέα, καταλαμβάνουν σε διάφορα περίπαια - φυλακτά, ο Άγιος Κωνσταντίνος, ο έφιππος Σολομών, οι άγγελοι και ακόμη ο Θεός ο ίδιος, που φέρονται να λογχίζουν τον αποτρόπαιο θηλυκό δαίμονα, βλ. σχετικά Πολίτης 1975, 39-40.
167. Εντύπωση προκαλεί και μια μεσαιωνική λαογραφική αφήγηση από την Κάλυμνο αναφορικά με τη γένεση της Γοργόνας, η οποία περιλαμβάνει τελετή με άναμμα κεριών στη θάλασσα, στερεωμένων σε σωρούς ασφόδελων (Πολίτης 1921, 35-36, 1975, 41).
168. Λεμπέση 1981, Prent 2009.
169. Προύσαλη 2001, 31.

Ευχαριστίες

Το άρθρο αποτελεί σύνοψη σχετικού κεφαλαίου από την μεταδιδακτορική μου έρευνα με θέμα *Στοιχεία μαγείας στον Μινωικό Πολιτισμό*, που εκπονείται στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου με επιβλέποντα τον καθηγητή Παναγιώτη Κουσούλη, τον οποίο ευχαριστώ πολύ. Ευχαριστώ, επίσης, θερμά τον Ιωάννη Μουζά, τον Λευτέρη Πλάτωνα, τον Βαγγέλη Κυριακίδη, τον Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, την Καλλιόπη Γκαλανάκη, την Μαρία Σγουρού και τον Μιχάλη Μιλιδάκη για τις παρατηρήσεις τους και κυρίως για τις εποικοδομητικές συζητήσεις μας. Ιδιαίτερως ευχαριστώ τον Αγαμέμνονα Τσελίκια για τις πολύ χρήσιμες πληροφορίες και υποδείξεις του και κυρίως για την άμεση ανταπόκριση και προθυμία του να μοιραστεί μαζί μου τις πολύτιμες γνώσεις του. Επίσης, ευχαριστώ πολύ τον φωτογράφο Γιάννη Παπαδάκη - Πλουμίδα και τον Χαράλαμπο Στρατήγη για τις φωτογραφίες τους.

Προέλευση φωτογραφικού υλικού

1. <https://www.illowisps.gr/main/john-william-waterhouse>, **2.** φωτ. Στρατήγης Χαράλαμπος, **3.** Baillon 1892, 454, **4.** Πύρρος 1838, 138, **5.** <https://picryl.com/media/sea-onion-from-bl-eg-747-f-94v-01f2fe>, **6.** <https://picryl.com/media/herba-bulbus-scallitus-squill>, **7.** New York Public Library, **8.** <https://picryl.com/media/sea-onion-urginea-sp-basal-al-farah-also-called-basal-al-isqil-top-wild-onion-6133f1>, **9.** (Avw) <https://picryl.com/collections/plants-of-medicine-economic-value>, (κάτω) <https://picryl.com/media/squills-in-kedron-ie-kidron-valley-2>, **10.** φωτ.: Παπαδάκης-Πλουμίδης Γιάννης, **11.** Αικατερινίδης 1990, εικ. 3, **12.** CMS II.3:252, **13.** Warren 1984, Pl. VII:2, **14.** CMS II.6:HM523, **15.** CMS VI: 2. No278, Warren 1984, Pl. VII:4, **16.** CMS VI: 2, No278, **17.** Παπαποστόλου 1997, πίν. 44:31, **18.** CMS II.2, Nr 251, **19.** CMS VI:101 a, **20.** 3328, CMS III:238, **21.** Pursat 1985, fig. 3, **22.** CMS II.7, Nr 117, **23.** Μαρινάτος 1927-1928, εικ. 9, **24.** Warren 1984, pl. VIII: 2.

ABSTRACT

Squill and Gorgo

From the “common” history of two magical symbols

Christina Papadaki

Postdoc researcher, Department of Mediterranean Studies of the University of the Aegean, Rhodes, Greece

Themes in Archaeology 2021, 5(1): 52 - 75

A classical view wants myths not to be just “fairy tales” in which the truth is hidden, but truth that is expressed in a “primitive” form. In this context, there is no fairy tale that does not contain elements that try to give, even in simple and figurative form, a general explanation of the world or exorcise the stress that arises when logic fails to explain the vague origin of our existence. Inspired by a Cretan variant of the legend of Alexander the Great, quoted here, the article examines the story of the well-known in all over Mediterranean squill that never dries, because, according to our “fairy tale”, the immortal water fell on it. The addition to the story of the most legendary king of antiquity, of such an ordinary plant raises, if nothing else, a reasonable question. However, its choice is justified by the properties and the role it played in botany, medicine and the magic of ancient and modern times.

Key words: Squill, Gorgo, magic, Minoan Crete